

JOAN RAMON GONZÁLEZ PÉREZ /
JULI MARKALAIN TORRES / DANIEL RUBIO RUIZ /
JUAN GARCIA BIOSCA

FORTIFICACIONS ENTRE LLEIDA I BALAGUER

PRELIMINARS

JUSTIFICACIÓ

Un dels aspectes que més ha cridat l'atenció de tota persona tafanera de la Història, ha estat el dels vells castells; això ha fet d'una banda que hi hagi una bibliografia relativament abundant, però de l'altra una anàlisi no excessivament crítica permet veure que molts són treballs literaris quan no repetitius i, per tant, molt allunyats del rigor necessari per tal de ser fites que permetin elaborar unes bones visions generals sobre els nostres castells.

A les terres de Lleida, com en tants d'altres aspectes de la investigació arqueològica, els castells han tingut malauradament un tractament pitjor: l'oblit; si exceptuem notables excepcions, la gran majoria d'edificis defensius lleidatans han restat, i resten, en bona part inèdits o si més no citats en obres generals o del tipus abans indicat.

Quan els editors d'aquest volum ens anunciaren el seu projecte, ens il·lusionà de seguida la possibilitat de participar i contribuir a corregir allò dit anteriorment. Limitacions de molts tipus ens han impedit realitzar un estudi més ampli, a base d'incorporar més castells o bé d'endinsar-nos pels nous camins de recerca que hem trobat; almenys, però, hem aconseguit, molt modestament, millorar el coneixement castellològic dels voltants de Lleida.

Per aquest estudi hem triat cinc castells situats a menys de quinze quilòmetres de distància al nord de la capital del Segrià. Quatre són situats, dos a dos, en posició quasi afrontada i dominant plenament la vall del riu Segre. Un de cinquè, a l'esquerra de la Noguera Ribagorçana, controlava una via alternativa per comunicar

Balaguer i Lleida. L'ur màxim protagonisme històric fou durant la primera meitat del segle XII quan eren la primera línia entre els combatents islàmics i cristians... (*)

INTRODUCCIÓ GEOGRÀFICA

La zona geogràfica on se situen els cinc castells aquí estudiats està a cavall entre la comarca de la Noguera, al nord (Albesa, Menàrguens i Tèrmens), i del Segrià, al sud (Alcoletge i Corbins).

Geològicament ens trobem davant de les restes de la plana al·luvial formada durant l'oligocè, i sobre la qual els rius excavaren les valls actuals, dipositant les graves que avui cobreixen les terrasses quaternàries on són edificats els castells estudiats. Com a riu principal tenim el Segre que travessa la zona de nord-est a sud-oest, rebent per la dreta la Noguera Ribagorçana, prop de Corbins; i per l'esquerra, uns metres abans de l'anterior aiguabarreig, el petit riu Corb. El relleu és quasi inexistent, sinó fos per l'encaix dels rius que deixen un marcat desnivell entre les planes terres més antigues i les valls actuals; per exemple la serra de la Portella que té la població de Corbins al seu punt més meridional. Però allò més característic de les terres de la Depressió Central són els petits tossals que resten com a testimonis del vell nivell al·luvial: a la zona aquí estudiada destaca el Tossal de la Nora (amb un hàbitat prehistòric i tombes medievals excavades a la roca).

L'activitat econòmica fonamental és l'agricultura, la qual és bàsicament de regadiu mitjançant una important xarxa de canals i sèquies (moltes d'origen medieval) que permeten els típics conreus d'horta a les valls, i més de tipus cerealístic a les terres altes. Destaca la típica vegetació estepària que hi resta als pendents i cims de les zones conreuades.

L'hàbitat és bàsicament concentrat a les poblacions existents; només trobem, però, petites cabanyes i algunes masies (de vegades antics molins) com a exemple d'un hàbitat rural (més abundant a les zones immediates a la ciutat de Lleida), avui ja totalment superat per petites i recents urbanitzacions, així com grans construccions de tipus industrial per a la transformació i conservació dels productes agrícoles. (Fig. 1)

(*) Cal agrair la col·laboració de totes aquelles persones que ens han ajudat als diferents pobles, ja sigui donant-nos informació o bé facilitant-nos l'accés a llocs estrictament privats; tots ells són convenientment citats al text, però ara volem mencionar els nostres companys Pere Cots, Oriol Saula, Teresa Reyes i Josep Ignasi Rodríguez que amb el seu suport, no solament moral sinó també físic, han facilitat la realització d'aquest treball.

INTRODUCCIÓ HISTÒRICA

La ciutat i les rodalies de Lleida caigueren probablement en mans àrabs a conseqüència de l'expedició que pels voltants del 713-714 portà aquests a la vall de l'Ebre,¹ sembla, però, que l'acord al respecte no es unànim. Poc és el que sabem de la Lleida dels segles VIII i IX, gairebé només tenim notícies de la seva presa per l'exèrcit franc de Lluís el Pietós l'any 778² i de com la ciutat fou reconstruïda per Ismail ben Musa dels Banu Qasi, l'any 883-884.³ Aquesta família governà Lleida fins a l'enfortiment del califat cordovès, moment en què foren substituïts per la família dels Tugíbides.⁴ L'esclat de la «fitna» suposà per Lleida un trencament dels lligams que la unien amb Còrdova i la seva constitució com a territori autònom, tributari la majoria de les vegades del taifa de Saragossa; però, amb la caiguda d'aquesta ciutat i de Balaguer en mans cristianes, el domini musulmà d'aquestes contrades tenia els dies comptats. Un atac conjunt de les forces dels comtes d'Urgell i Barcelona reduí el territori musulmà a la ciutat de Lleida, ciutat que capitulava el 24 d'octubre de 1149 en no rebre, el seu darrer valí Almudafar Ibn Suleiman, cap ajut per part dels almoràvits.⁵ La població musulmana hi restà en gran nombre i jugà un important paper, tant a la vida rural com ciutadana del país, fins a la seva expulsió al segle XVII. Els hebreus, per la seva part, també hi eren presents en un nombre considerable, sobrevivint amb la seva organització com aljama al «progron» de 1391 i arribant amb personalitat pròpia a la seva expulsió l'any 1492.⁶

El territori es va repartir entre els conqueridors restant en la seva major part per als comtes d'Urgell i de Barcelona, així com per als Templers, no tant per la seva contribució a la conquesta com pel fet d'haver renunciat aquests als drets que els conferia el testament d'Alfons el Bataller.⁷ Fóra per aquesta causa o per una altra, el fet és que els ordes religioso-militars es feren amb gran nombre de terrenys.

Pel que fa a la ciutat de Lleida aquesta es veié afavorida amb la concessió d'una carta de població idèntica a la de Tortosa, l'any 1150, amb amples drets i llibertats,⁸ així com amb la creació del municipi per part de Pere I, l'any 1197. L'any 1213 obtenia el senyoriu dels recs, el 1228 s'alliberava del domini dels comtes d'Urgell constituïnt-se en ciutat foral. Tot aquest procés culminà amb la creació de

1. BARCELÓ, M.: *La invasió àrab-musulmana de Catalunya*. A «L'avenç» núm. 7-8 (Barcelona, 1978), p. 21.

2. PITA, R.: *Lérida árabe*. Lérida, 1974. p. 30.

3. AL-HIMYARI: *Kitab ar-rawd al-mitar*. València, 1961. p. 337.

4. PITA, R.: *Lérida...* op. cit. p. 51 i ss.

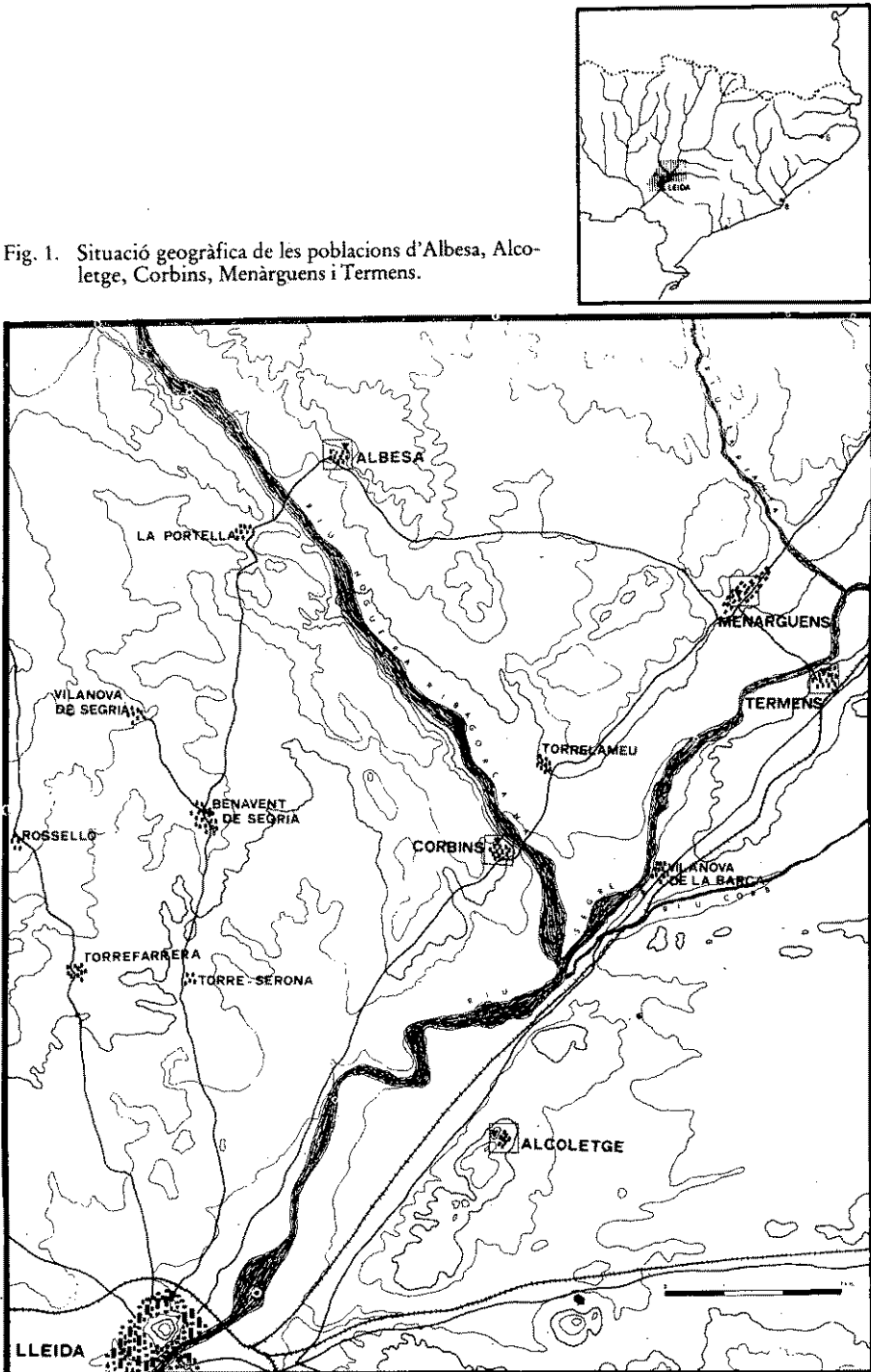
5. PITA, R.: *Lérida...* op. cit. p. 98.

6. PITA, R.: *Los últimos años de existencia de la aljama hebrea de Lérida (1490-1492)*. A «Ilerda» XLIII (Llérida, 1982), p. 445.

7. LLADONOSA, J.: *Història de Lleida*. Tàrraga, 1972, vol. I, p. 120.

8. FONT Y RIUS, J. M^a: *La Reconquista de Lérida y su proyección en el orden jurídico*. A «Ilerda», XIII, (Llérida, 1949), p. 15.

Fig. 1. Situació geogràfica de les poblacions d'Albesa, Alcoletge, Corbins, Menàrguens i Termens.

la Paeria de Lleida, institució per la qual, amb alguna interrupció, es governà la ciutat fins als nostres dies.⁹ El municipi desenvolupà una política expansionista envers les poblacions veïnes, afegint a la seva administració pobles com Les Borges, Alcoletge, Tabac, Castellots...¹⁰ La puixant vida econòmica d'aquesta es basava tant en els productes de la seva horta i terrenys veïns com en una important indústria de manufactures tèxtils i de pell. Aquesta darrera activitat minvà amb la crisi que va patir la ciutat a mitjan del segle XIV,¹¹ crisi de la que sembla recuperar-se durant el regnat d'Alfons el Magnànim, per tornar a decaure amb la guerra de Joan II (1462-1472).¹²

Des d'aquest moment la ciutat, que a nivell de població havia estat sagnada amb les conquestes de València, les Balears i Múrcia durant el regnat de Jaume I,¹³ veié fortament reduïda la seva activitat industrial i comercial, abocant-se vers les tasques agrícoles i de serveis a les quals avui dia es troba tan lligada.

ALBESA

SITUACIÓ

La banda esquerra del Noguera Ribagorçana té més terres planes que la contrària, ja que l'alta planúria que hi ha fins a les primeres elevacions del pre-Pirineu està més allunyada del riu. Precisament al lloc on hi ha un bon accés natural a aquella plana, com una osca al perfil meridional de la mateixa, hom troba la població d'Albesa al bell mig de dues valletes que són sengles camins: cap a Castelló i Algerri, al nord-oest, i cap a Balaguer, al nord-est. A més es troba totalment afrontada amb la Portella, a la que s'uneix per un pont originari del segle XIV.

La població d'Albesa és situada entre migjorn i ponent, al redós del tossal on era el vell castell, controlant els accessos abans citats. En realitat és com un llarg esperó que baixa de la plana, que té un fort esglaó, on es va fer el castell, i un de més petit, on es construí el poble. El tossal del castell té els pendents bastant empinats, essent més curt el septentrional, mentre els altres són més llargs encara que cases del poble ocupin la part baixa. La cota és per sobre dels 250 metres. (Fig. 1)

Les coordenades del Mapa Nacional, E = 1/50.000 (3^a. edició, 1953) són:

Full 359 (Balaguer)

9. LLADONOSA, J.: *Història... op. cit.*, capítols IV-VII.

10. LLADONOSA, J.: *Pedro de Sanahuja, último señor de Borjas Blancas*. Lérida. 1953. p. 13-14. Sobre Alcoletge pot veure's l'estudi històric corresponent en aquest mateix treball.

11. LLADONOSA, J.: *Història... op. cit.* p. 579 i ss.

12. LLADONOSA, J.: *Història... op. cit.* p. 722 i ss.

13. LLADONOSA, J.: *Història de la ciutat de Lleida*. Barcelona, 1980. p. 275.

long. 4° 21' 0" (0° 39' 50" Greenwich)
lat. 41° 45' 10"

DADES HISTÒRIQUES

Com a punt estratègic aquest lloc degué ser aprofitat amb anterioritat al moment islàmic, car dominava el pas del Noguera Ribagorçana per un antic camí entre Balaguer i Lleida.¹⁴ Les fonts àrabs mencionen Albesa amb idèntica grafia, però ignorem si el topònim és islàmic o anterior.¹⁵

L'any 1103, mentre la veïna Balaguer era sotmesa a setge, sembla ser que Lleida va menar un exèrcit en ajut dels musulmans assetjats mitjançant el cap de pont que suposava Albesa. En un lloc anomenat «*la Sarraina*», entre aquesta darrera població i Mormur, es produí l'encontre entre els àrabs lleidatans i els cristians que expugnaven Balaguer, produint-se la que ha estat anomenada Batalla d'Albesa.¹⁶

Sembla possible que en 1104 s'esdevingués un altre enfrontament del mateix tipus per les rodalies.¹⁷

Després de la primera caiguda de Balaguer en mans cristianes, Albesa adquirí una més gran importància pels musulmans en tancar l'avanç pel flanc occidental des d'aquella ciutat envers Lleida.¹⁸

Al 1120 s'estableixen pactes d'ajut i fidelitat entre el comte Ramon Berenguer III i l'alcaid Aviglel, de Lleida; aquest es comprometia a col·laborar amb aquell contra el taifa de Tortosa i un dels castells que donava en penyora era el d'Albesa.¹⁹

L'any 1122 Ermengol VI d'Urgell conquereix la vila.²⁰ Perduda poc temps després, fou recuperada definitivament pels cristians al 1149.²¹ El poble fou repoblat per aquest comte amb anterioritat a la reconquesta de Lleida.²²

Altal, comte de Pallars, i d'altres àrbitres dicten sentència, l'any 1157, «*in causa quae ventilata est inter dominum Ermengaudum comitem Urgellensem et Geraldum de Cabraria*» a causa de la «*dominicatura de ipso castro de Albese*».²³

Els vescomtes de Cabrera, acostumats a governar el Comtat d'Urgell per absència perllongada dels Comtes, sovint van fer palesa la seva ambició per la

14. PITA, R.: *El distrito de Lérida en la Frontera Superior musulmana*. A «Ilerda» XXXIII. Lérida 1972. p. 214.

15. PITA, R.: *El distrito...* op. cit. p. 215.

16. PITA, R.: *El distrito...* op. cit. p. 215.

17. LLADONOSA, J.: *Història...* op. cit. p. 105.

18. PITA, R.: *El distrito...* op. cit. p. 214.

19. PITA, R.: *El distrito...* op. cit. p. 214.

20. DALMAU, R.: *Els castells catalans*. Barcelona, 1979. vol. VI, 1ª part. p. 111.

21. LLADONOSA, J.: *Història...* op. cit. p. 119.

22. LLADONOSA, J.: *Història...* op. cit. p. 211.

23. DALMAU, R.: *Els castells...* op. cit. p. 239. (seguint MIRET I SANS: *Notes per la biografia del trobador Guerau de Cabrera*. Barcelona, 1910. p. 307).

titularitat d'aquest. Especialment remarcable va ser la rebel·lió d'en Ponç de Cabrera, maridat amb Marquesa, filla del comte Ermengol VII, i de Dolça, qui a la vegada era filla de Ramon Berenguer IV. Ponç es negà a reconèixer a Ermengol VIII, germà de Marquesa, determinats castells.²⁴ Això provoca enfrontaments armats entre Ponç, per una banda, i Ermengol i el rei Jaume I, per una altra; conflictes que cessaran temporalment l'any 1236 amb el conveni signat a Tàrrrega entre el Vescomte i el Rei, pel qual el monarca reté la ciutat i vila de Balaguer, mentre que infeuda a Ponç diversos llocs, entre d'altres Albesa.²⁵

El conjunt dels castells d'Albesa i Menàrguens foren objecte sovint d'herències, permutes o donacions. Al 1270 ambdós passen directament al rei Jaume I en morir na Maria Gonzalvo, mare d'Alvaro, comte d'Urgell,²⁶ mort amb anterioritat i amb nombrosos deutes.²⁷

Al 1273 Galceran de Pinós «*El Jove*» fa donació durant cinc anys a la seva dona Berenguera de les causes i drets que rebia d'Albesa, tant de la vila com del castell.

L'any 1326, Ramon Sespunyola deixa al seu nebot Ramon de Josa els drets que posseïa al castell d'Albesa.²⁸

Al 1328, Albesa com a part integrant del comtat d'Urgell quedà vinculada a la corona per disposició reial.²⁹

L'importància del castell d'Albesa destacà dins del conflicte sorgit per l'elecció com a rei d'Aragó d'en Ferran d'Antequera. Escamesa per l'exèrcit reial que lluitava contra el Comte d'Urgell, Albesa fou presa per les armes i donada l'any 1414, a Diego Fernández de Vadiello.³⁰

Durant la primer guerra carlina, el guerriller Baixet va vèncer les forces cristines a Albesa.³¹

INVESTIGACIÓ ARQUEOLÒGICA

Pita Mercé publicà els resultats de les seves prospeccions i va incloure el castell d'Albesa: «*En el centro del casco urbano de Albesa se ven todavía algunos restos del antiguo castillo árabe de Albesa, posiblemente obra del siglo X o anterior. Se hallaron escasos restos de cerámica medieval alrededor. BS 520.*».³² Tres anys després Mon-

24. MONREAL, LL.; I DE RIQUER, M.: *Els Castells Medievals de Catalunya*. Barcelona, 1965, vol. III, p. 64.

25. DALMAU, R.: *Els castells...* op. cit. p. 239 (seguint el Liber Feudorum Mior I. p. 172).

26. DALMAU, R.: *Els castells...* op. cit. p. 240 (seguint CORREDERA, E.: *Los Condes de Urgel y los premostatenses*. A «*Analecta Sacra Tarraconensia*» 36 Barcelona, 1963. p. 77).

27. DALMAU, R.: *Els castells...* op. cit. p. 240 (seguint SOBREQUÉS, S.: *Els barons de Catalunya*. Barcelona, 1957. p. 79).

28. DALMAU, R.: *Els castells...* op. cit. p. 240.

29. DALMAU, R.: *Els castells...* op. cit. p. 240.

30. LLADONOSA, J.: *Història...* op. cit. p. 633.

31. LLADONOSA, J.: *La primera guerra carlina a les Terres de Lleida*. Barcelona, 1968. p. 7.

32. PITA, R.: *Notas de arqueología de Cataluña y Baleares. Albesa*. A «*Ampurias*» XXIV. (Barcelona, 1962). p. 319.

real i de Riquer publicaven el castell d'Albesa com desaparegut.³³ Posteriorment hem d'anar a un autor local per tal de trobar noves referències de la fortificació, principalment gràfiques.³⁴

DESCRIPCIÓ

Al tossal del castell d'Albesa hi ha restes d'estructures encara visibles, però que corresponen a diferents moments cronològics (Fig. 2). Allò que primer crida l'atenció és al bell mig del pla del cim un basament d'un mur transversal que es pot seguir per les dues vessants fins a mitja alçada, punt en el qual fa un angle recte cap a l'est; després torna a pujar al cim fins a les restes de l'interior d'una torre. Aquesta estructura té una planta pentagonal i s'hi veu perfectament la tècnica constructiva: basament de carreus treballats, còdols per sobre posats de cantell i tàpia cap amunt; precisament les restes d'aquesta tàpia han colgat en algunes zones part del mateix mur i llavors solament es pot apreciar el seu volum. L'aparència general és a primera vista que podrien ser les restes de la vella fortificació, però després d'estudiar aquesta estructura amb més atenció es veuen coses poc clares per una fortalesa: angles molt marcats, murs estrets, inexistència de torres i recinte que inclou solament la meitat del cim mentre que agafa part dels pendents, etc. Aquests dubtes vàrem poder-los aclarir quan parlàrem amb el sr. Francesc Bo i Costa qui ens va confirmar que la tècnica constructiva mencionada s'anomena de «pedra agulla», i que, concretant-nos al recinte del castell, era un tancat per a conills fet l'any 1925 pel propietari del terreny Andreu Trilla; el tancat fou abandonat durant la guerra civil i així ha arribat fins a nosaltres. El nostre informant ens assegurà que no existia res abans al castell, conegut també amb el nom de Castell de Tonet del Cinto.

Ara bé després d'observar amb deteniment el cim del tossal es poden veure alguns detalls i restes atribuïbles al vell castell. Per la superfície es troben no solament abundants fragments ceràmics sinó també carreus, o pedres més o menys treballades, que poden correspondre a estructures colgades. De totes maneres a l'extrem sud-est hi ha les restes d'una habitació rectangular la qual es pot intuir amb bastant exactitud per l'elevació del terra per sobre dels murs, a més de veure's a la part més meridional restes de la fonamentació feta a base de carreus ben treballats i units amb argamassa. El punt més enlairat del castell correspon a una petita elevació aparentment de terra que hi ha a l'extrem est i que té una alçada de gairebé un metre per la zona de llevant —hi ha una petita depressió respecte al cim del tossal— però arriba als tres metres pel costat oposat; tant per la forma pseudo-cilíndrica, com per la textura sembla tractar-se del farciment d'una torre de la primitiva fortalesa, la qual la podem datar a partir del segle XIII per haver-hi trobat un fragment ceràmic

33. MONREAL, LL. I DE RIQUER, M.: *op. cit.* p. 81.

34. PIQUÉ, J. M^a.: *Recull sobre el castell d'Albesa*. A «Portals», núm. 12. (Albesa, 1982), p. 12 - 13.

Fig. 2/1.

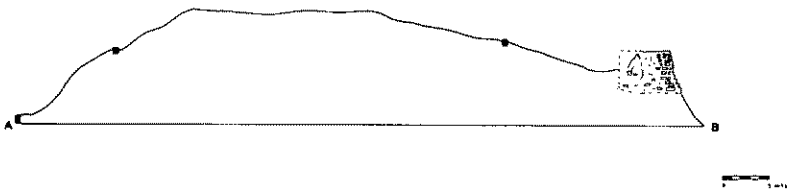

Fig. 2/2.

Plànol i perfil del castell d'Albesa.

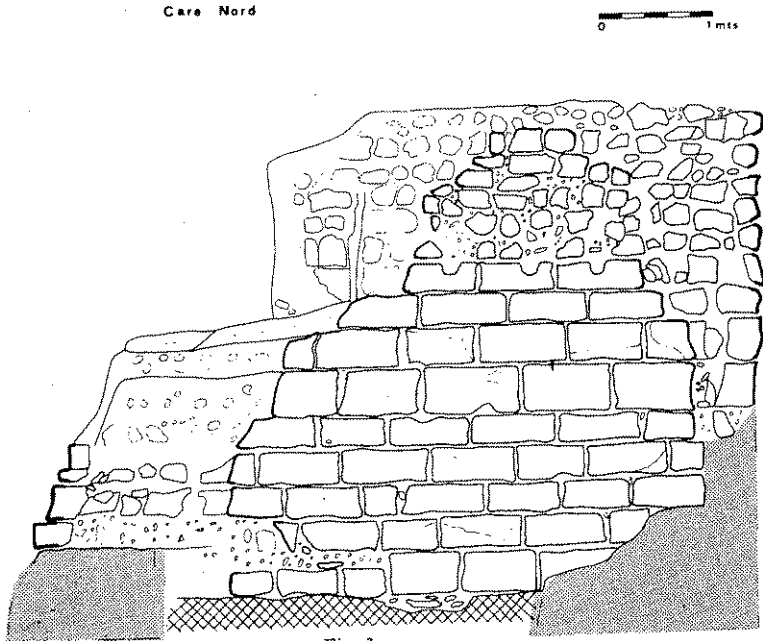
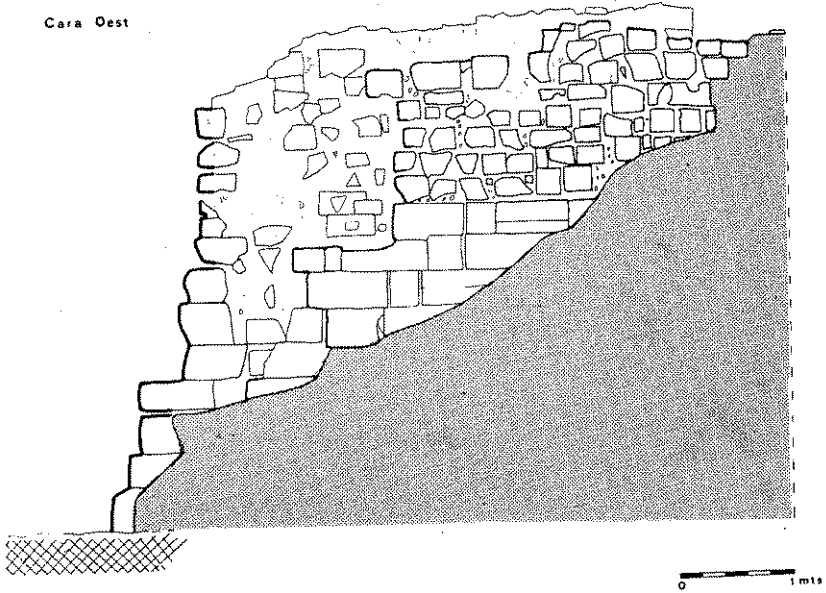

Fig. 3.

Seccions de la torre del castell d'Albesa.

Foto 1. Cara nord de la torre del castell d'Albesa.

Foto 2. Cara oest de la torre del castell d'Albesa («Penya dels Moros»).

incrustat del tipus de cocció reductora amb engalba exterior de color gris fort, pasta de bona qualitat i desgreixant de quars ben triturat.³⁵ (Fig. 2).

Ara bé l'aspecte més notable dels conservats al castell d'Albesa és la torre existent al vessant septentrional i que és coneguda popularment com «Penya dels Moros». És encara prou significativa i sorprèn que hagi passat quasi desapercibuda fins ara; es tracta d'una torre de planta quadrada, si bé la cara meridional està totalment colgada pel pendent, el qual també tapa parcialment els costats est i oest, i per tant podria tenir una altra forma més rectangular. L'alçada actual de la torre sembla inferior a l'original, ja que a part de l'enrunament natural cal pensar en l'expoli realitzat; no obstant això hi ha relativament ben conservades la cara nord i oest, estant pràcticament perduda la de l'est. Es poden distingir fàcilment dos tipus d'aparell: (Fig. 3 i Fig. 4; Fot. 1 i Fot. 2)

A la part inferior hi ha nou filades de grans carreus de pedra arenisca, ben treballades si bé avui són molt erosionats; estan units amb argamassa i en alguns punts tenen algun codolet per millorar-ne la trava; les mides van de seixanta a vuitanta centímetres de llargada per un alçada compresa entre vint-i-quatre i quaranta centímetres. Per la cara nord estan tots posats al llarg, tenint un sòcol que descansa directament sobre la roca natural d'arenisca i surt 14 cm. respecte a la filada superior; aquesta i les següents van també entrant fins a un total de quasi 70 cm. a la de dalt, tenint per tant una forma totalment atalussada en esglaons. A la filada superior hi ha una mena de canaló de 10 cm. de radi a cada carreu dels tres conservats, aspecte que sembla poder lligar-se amb alguna estructura constructiva (per exemple recorda els que hi ha a la tàpia del castell d'Alguaire per posar l'encofrat).³⁶ Al mur oriental solament es poden apreciar alguns carreus mig colgats per la terra de la vessant, però que poden provar un tipus d'aparell i disposició esglaonada semblant al descrit. El mur occidental té també un tipus de carreus semblants però disposats al llarg i través, encara que el pendent ho tapa bastant, i també té com a peculiaritat el fet de ser totalment vertical no tenint l'atalussament citat.

A la part superior hi ha un aparell vertical pels dos costats on es conserva (nord i oest) però fet de maçoneria posada en filades i la cara exterior aparentment treballada, si bé l'erosió fa difícil afirmar-ho; precisament on aquesta ha actuat més ha estat a la unió de les pedres, feta amb argamassa, i així es pot arribar a veure l'interior fet de fort ciment amb reble, ben visible pel capdamunt on hi ha cap al mig un forat (25 cm. de fons i 30 cm. de diàmetre) que podria relacionar-se amb algun tipus d'estructura de fusta, lligada a allò dit pels canalons del mur nord i per l'empremta vertical d'un altre que es pot veure al cos superior, angle nord-est actual.

35. RIU, M.: *Estado actual de las investigaciones sobre las cerámicas catalanas de los siglos IX al XIV*. Actes «La céramique médiévale en Méditerranée Occidentale. Xé - XVé siècles.» Vallbonne, 1978. (Paris, 1980.) p. 395.

36. GIRALT, J.: *Fortificaciones andalusines a la Marca Superior: El cas de Balaguer*. (en premsa).

En conjunt podem dir que la torre millor conservada del castell d'Albesa té dos moments constructius, els quals poden ser sincrònics si bé hi ha la possibilitat de considerar el cos superior com una fase posterior al moment de fer-se el sòcol esglaonat parcialment. Els canals de l'estructura superior podem relacionar-los més amb estructures constructives, desmuntades un cop acabada l'obra, que amb una estructura permanent anterior a l'aparell actual. També cal destacar la manca d'esglaonament del mur occidental i del seu aparell al llarg i a través, això juntament amb aquell tipus de talús ho podem veure al proper Castell Formós de Balaguer datat en època emiral.³⁷ Encara que això sigui possible caldrà esperar la realització d'excavacions sistemàtiques per tal de poder-ho assegurar o desmentir; igualment aquesta actuació arqueològica, desitjable per a tot el castell, podria comprovar el tipus de torre darrerament descrit, el qual per la seva posició al mig del pendent pot suggerir una torre albarrana (cal indicar que el tros d'argamassa compactat que hi ha en angle recte al mur occidental sembla ser part de l'interior de la torre caigut i no pas l'inici d'una muralla).

LA POBLACIÓ

Ignorem si el nucli antic de l'actual població d'Albesa es podria remuntar a l'època islàmica, si així fos seria un establiment del tipus 4 de Bazzana,³⁸ però avui sembla més aviat tractar-se solament d'una fortalesa islàmica, més a prop del tipus 2 de Bazzana o el segon model de Giralt.³⁹ En aquest cas darrer, cosa que sembla confirmar-se per les dades que sabem, la població seria d'origen cristià i naixeria a l'abric del castell, envoltant-se per un mur que aprofita la petita elevació que encara té per ponent l'accident orogràfic sobre el qual s'edificà el castell. (Fig. 5) El centre del recinte vell era presidit per l'església romànica, les restes de la qual han estat trobades sota l'actual⁴⁰ que encara guarda un valuós retaule gòtic en pedra policromada.⁴¹ Al sud de l'actual església existeix encara la plaça del mateix nom i que abans era el cementiri de la població (nº 5). Pel nord hi ha encara la plaça Major (nº 3) que pel carrer Creu (antic emplaçament de l'actual creu gòtica posada més cap al nord (nº 8)⁴² arribava al Portal; de la mateixa plaça Major per un estret pas

37. DIEZ - CORONEL, L.: *La Alcazaba de Balaguer y su palacio árabe del siglo XI*. A «Ilerda» XXIX (Lérida, 1969). p. 19.

EWERT, CH.: *Hallazgos islámicos en Balaguer y la Aljaferia de Zaragoza*. «Excavaciones Arqueológicas en España», nº 97. (Madrid 1979), p. 17 y ss.

GIRALT, J.: *L'Arqueologia andalusina a Catalunya*. A Dossier nº 1. Societat Catalana d'Arqueologia. Barcelona, 1985. p. 18.

38. BAZZANA, A.: «Typologie...»: *Les habitats fortifiés du Sharq Al - Andalus*. A Actes «Habitats fortifiés et organisation de l'espace en Méditerranée Médiévale». Lyon, 1982-83 p. 27.

39. BAZZANA, A.: Typologie...»: *op. cit.* p. 27.

40. BALAGUÉ, P.: *L'església parroquial d'Albesa: Notes històriques*. A «Portal» núm. 13. (Albesa, 1983). p. 14 - 16.

GONZALEZ J. R.: *Restes romàniques a Albesa*. A «Les Pedres» núm. 12. Lleida, 1983.

41. ALCOLEA, S.: *Lérida y su provincia*. Barcelona, s/d., p. 167.

42. FLOREJACHS, M^a. A.: *La Creu de Terme*. A «Portal» num. 17 (Albesa, 1985) p. 20-21.

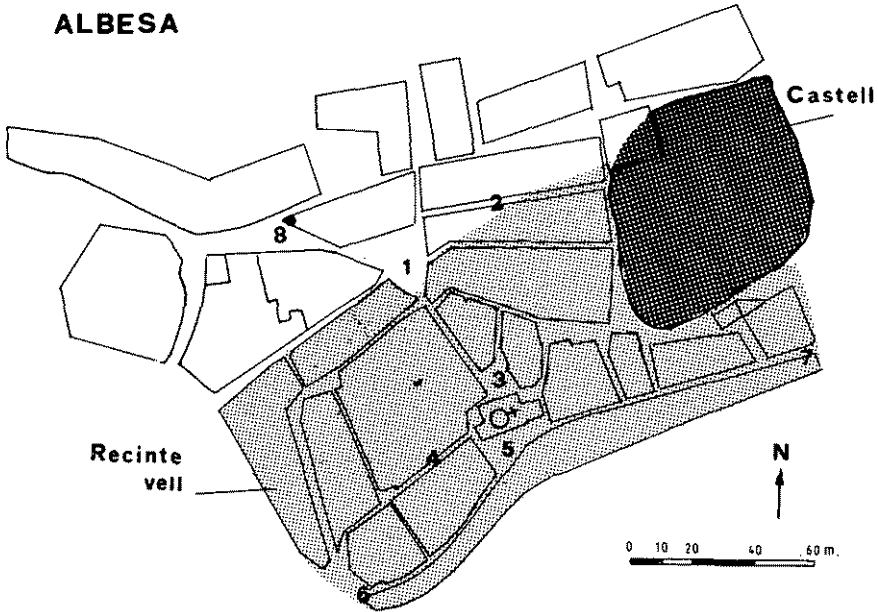

Fig. 5. Plànol de la població d'Albesa i el seu castell.

s'accedeix al carrer Major el qual, des de la façana de l'església, passant per l'ajuntament, mor al carrer Sitjar. El mur de l'antiga població devia baixar del castell, una porta a l'actual Plaça del Portal (nº 1) (segons informació oral del sr. Josep Mª Codina Alós sortiren restes del mateix en una obra recent) i seguir fins al final de la població on devia girar cap al sud fins a l'actual Plaça Pau (on probablement hi havia una altra porta) i des d'aquí devia pujar pel carrer Baix o de la Portella (nº 6) i després de passar per la Plaça de l'església seguir pel carrer de Balaguer o Cap del Carrer (nº 7) on segurament hi havia la tercera porta per a sortir cap al Pou de Gel, pel camí de la Creueta i també a Balaguer; en el fons aquests dos carrers marquen bé amb la seva sinuositat la línia de muralla primitiva. El poble s'estenia bàsicament pel nord: carrer Nou, (nº 2) plaça del Fossar Vell (on hi havia el segon cementiri fins a la construcció de l'actual al costat de l'ermita de Sant Roc); cap al sud pràcticament com cap a l'oest no ha crescut gaire Albesa, en part per existir una petita vall (una bona defensa natural) i el rec: Pont de les Mentides, Clot de l'Infern i Les Canals... Cap a l'est no ha augmentat molt el poble ja que a topat amb el tossal del castell, si bé hi ha una zona que encara ho ha fet pel pendent meridional: carrer de la Costa, la Placeta, Bellavista, etc...

MATERIALS CERÀMICS

Dels fragments ceràmics trobats en prospecció superficial tan sols queden reflectits en aquest treball aquells que per la seva característica o decoració poden ser interessants i dibuixables, es a dir, els fragments «formes».

Del conjunt, els fragments més interessants són els núms. 1, 12 i 13, a causa de la seva influència islàmica. El n° 1 pertany a una peça cristiana (per la seva coccio, pasta.. etc.) d'influència islàmica, però de la resta no podem estar-ne tan segurs, ja que per exemple la decoració del fragment núm. 13, prové d'època islàmica però també avui la podem observar en peces realitzades per terrissaires de les nostres contrades.

Per contra hi han hagut materials que s'han pogut classificar fàcilment, com és el cas del fragment núm. 5, que pertany a una tenalla de ceràmica còmica, datada en el segle XIV.

Figura n.º 6,1.

Fragment de ceràmica de coccio reductora, forma tancada, tipus olla.

— Diàmetre embocadura: 14 cm.

— Gruix pasta: 6,5 mm. Desgreixant de quars visible.

— Descripció: fragment d'olla de color gris plom. Vora sortida vers l'exterior, de llavi interior aplanat i superior perpendicular a aquest, on es pot apreciar una suau inflexió que donarà lloc, en el seu extrem, a la formació d'una petita revora, mitjançant la qual s'unirà al coll de la peça.

Aquest tipus de recipient es caracteritza per tenir un diàmetre d'embocadura que oscil·la entre 14 i 20 mm; d'alçada aproximada de 20 cm. Pot tenir decoració i aquesta sol ser incisa, bé de tipus línia o en forma de meandre. Pot tenir engalba per una o dues cares de la peça. La seva funció ve donada per a la coccio o emmagatzemament d'aliments.

— Cronologia: segles XII-principi del XV.⁴³

Figura n.º 6,2.

Fragment de ceràmica de coccio reductora, forma tancada, tipus gerra.

— Diàmetre d'embocadura: 11 cm.

— Gruix pasta: 5 mm. Desgreixant visible de quars.

— Descripció: fragment d'olla de color gris. Vora lleugerament sortida vers l'exterior, de llavi arrodonit.

— Decoració: Engalba de color gris plom en la part exterior de la peça.

Figura n.º 6,4.

Fragment de ceràmica reduïda, forma tancada, presumiblement es tracta d'una olla.

— Gruix pasta: 6,5 mm. Desgreixant de quars visible.

— Descripció: fragment de panxa d'olla de color gris fort amb decoració.

— Decoració: Engalba de color gris fort.

Línia incisa, longitudinal i horitzontal, de 2 mm de gruix per 1 mm de profunditat.

Figura n.º 7,5.

Fragment de ceràmica reduïda, forma tancada, tipus tenalla.

43. BOLOS J. i MARKALAIN, J.: *La ceràmica grisa del Firal de Balaguer conservada al Museu de la Noguera*. A «Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia» n.º 5-6 (Narcelona, 1985), p. 365 i ss.

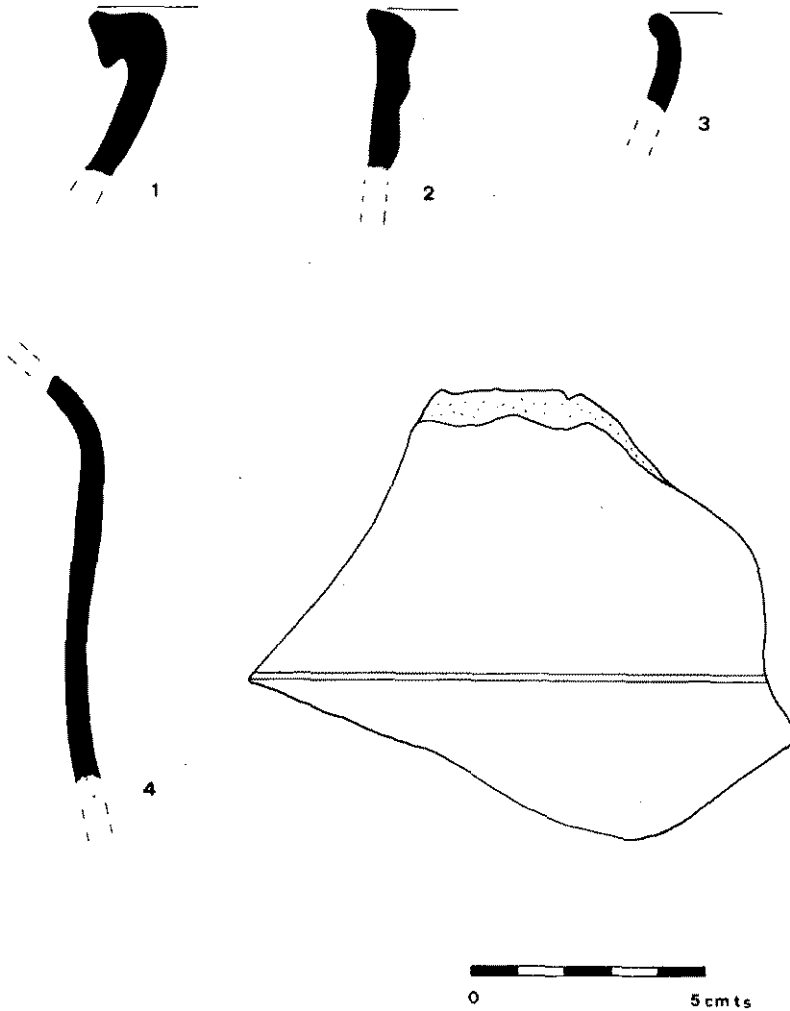

Fig. 6. Fragments de ceràmica procedents del castell d'Albesa.

— Gruix pasta: 9 mm. Desgreixant de quars triturat.

— Descripció: fragment de tenalla de color gris clar, amb decoració. Superfície interior rugosa.

Aquestes tenalles solen ser: recipients amb un diàmetre d'embocadura que devia oscil·lar entre 20 i 30 cm; d'alçada entre 65 i 70 cm (també podem trobar un tipus de tenalla més baixa: de 30 o 40 cm). Aquestes peces solen tenir decoració del tipus motllures o faixes longitudinals. Poden portar motius incisos dins d'aquestes motllures.

— Decoració: Engalba de color gris clar a l'exterior de la peça.

Motllura o faixa sortida a l'exterior, de gruix 18 mm i amb una lleugera inflexió a la part superior.

— Cronologia: segle XIV.⁴⁴

Figura n.º 7,6.

Fragment de ceràmica de cocció reductora.

— Gruix pasta: 3 mm.

— Descripció: fragment de color gris clar, amb decoració.

— Decoració: Engalba exterior de color gris clar.

Incisions del tipus:

— 2 línies ondulades a manera de meandre, de 2 mm de gruix i 1 mm de profunditat.

— Sota, podem observar 8 línies longitudinals, horitzontals i paral·leles entre elles de 2 mm de gruix i 1 mm de profunditat. La separació entre elles es també 1 mm.

Figura n.º 7,7.

Fragment de ceràmica reduïda.

— Diàmetre base: 22 cm.

— Gruix pasta: 5 mm. Desgreixant de quars molt triturat.

— Descripció: Fragment de fons pla. La qual cosa ens fa suposar que la seva funció devia ésser per tal de ficar la peça damunt d'un indret pla, bé sigui una prestatgeria, una taula... etc.

— Decoració: Engalba exterior de color gris plom.

Figura n.º 7,8.

Fragment de ceràmica de cocció reductora.

— Diàmetre base ? cm.

— Gruix pasta 5 mm.

— Descripció: fragment de fons, lleugerament còncau.

— Decoració: Engalba exterior de color gris clar.

Figura n.º 7,9.

Fragment de ceràmica reduïda.

— Diàmetre base: 7 cm.

— Gruix pasta: oscil·la entre 5 i 8 mm.

— Descripció: fragment de fons pla.

Figura n.º 7,10.

Fragment de ceràmica de cocció reductora.

— Descripció: fragment de nansa de color gris.

— Decoració: Engalba de color gris per les dues cares.

Figura n.º 7,11.

Fragment de ceràmica de cocció reductora.

— Descripció: fragment de nansa de color gris.

Figura n.º 8,12.

Fragment de ceràmica de cocció oxidant.

— Gruix pasta: 6,5 mm.

— Descripció: fragment de ceràmica comuna, de parets còncaues, presenta com a característica la seva decoració.

44. AZUAR, R.: *Castillo de la Torre Grossa (Jijona)*. Alicante, 1985. p. 84 i 86.

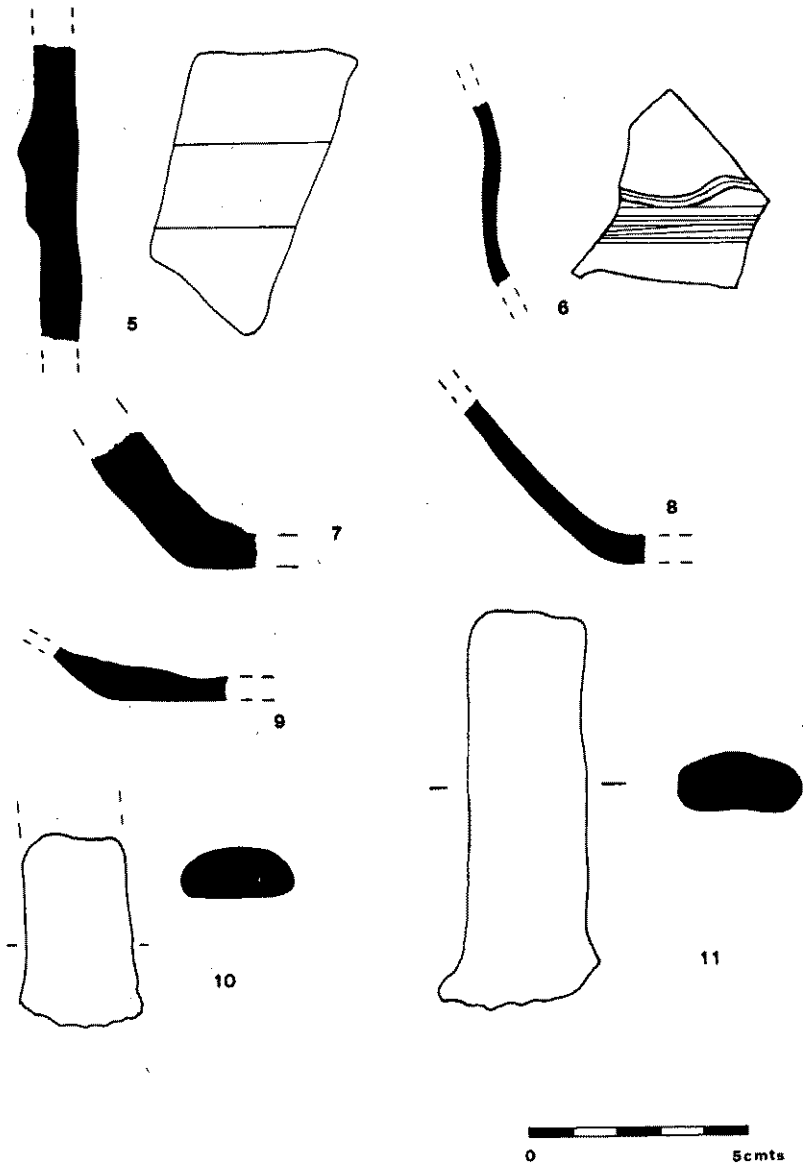

Fig. 7. Fragments de ceràmica procedents del castell d'Albesa.

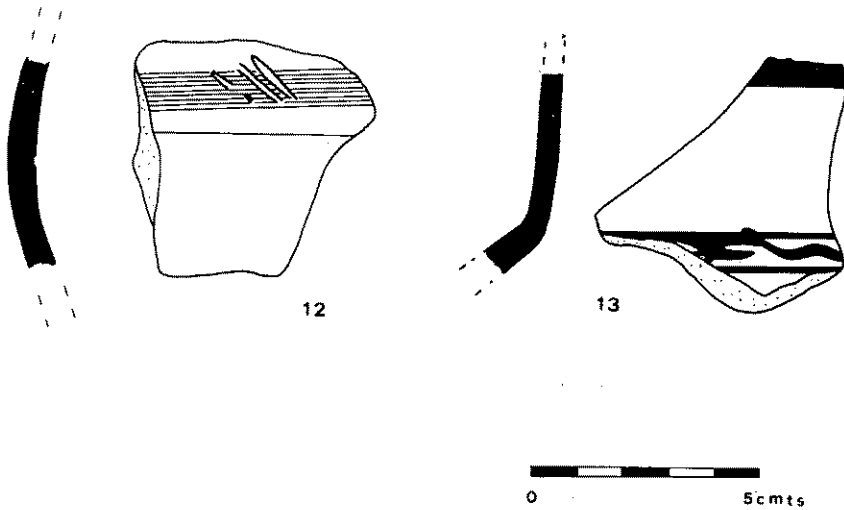

Fig. 8. Fragments de ceràmica amb decoració procedents del castell d'Albesa.

— Decoració: Del tipus incisa, presenta 6 línies longitudinals, horitzontals i paral·leles entre elles, d'1 mm de gruix i separació entre elles, menys l'última incisió que és a 5,5 mm respecte a la penúltima.

També trobem tres incisions perpendiculars a les abans esmentades i que podrien ser la conseqüència de la marca del terrissaire o bé d'un descuit d'aquest.

Figura n.º 8, 13.

Fragment de ceràmica de coccio oxidant.

— Gruix pasta: 4,5 mm.

— Decoració: Engalba de color blanc.

Motius geomètrics pintats en manganès:

— Una línia superior de 5 mm. de gruix.

— A tres centímetres d'aquesta trobem 2 línies paral·leles i longitudinals d'1,5 mm de gruix, amb una separació de 9 mm entre les dues.

— Enmig d'aquestes dues línies trobem un motiu geomètric.

ALCOLETGE

SITUACIO

Al nord-est de la ciutat de Lleida hi ha una petita serra paral·lela al riu Segre, la qual s'eleva a la seva banda esquerra i arriba als 229 metres de cota màxima al seu extrem més septentrional. És precisament en aquest punt on es construí el castell

d'Alcoletge. Al peu oriental del qual ha crescut l'actual població, extenent-se pel solejat vessant a resguard dels forts vents ponentins.

L'actualment anomenat Tossal dels Morts és un esperó que puja uns pocs metres per sobre la cota de tota la serra, de la qual està separat per un collet (avui molt modificat) aparentment natural, al sud-oest. Té la típica forma de molts tossals de la zona, és a dir d'artesa invertida, amb els pendents bastant forts; principalment ho són el nord-est i nord-oest, aquest en part tallat per l'accés normal a la població; el pendent sud-est baixa més suaument, com formant esglaons, i és on s'ha edificat el poble d'Alcoletge. El cim en origen devia ésser aplanat, però avui les diferents construccions que s'han fet ho han alterat molt fins al punt de deixar-lo abonyegat.

Part del tossal com d'altres serres veïnes han estat excavats per tal de treure les argiles i fabricar totxos a les bòbiles del terme. Concretament hi ha un retall d'uns deu metres d'alçada pel pendent oriental, separant així clarament el tossal de les primeres cases del poble. Ja hem dit que l'antic coll de dalt també ha estat rebaixat i ampliat, havent-se obert un accés per a màquina pesada del pendent occidental, si bé aquest ha afectat poc el vessant del tossal. (Fig. 1)

Cal afegir que el tossal del vell castell d'Alcoletge és a la partida de l'Església Vella i les seves coordenades preses del Mapa Nacional, E=1/50.000 (Zona. edició, 1950), són:

Full. 388 (Lérida)

long. 4° 22' 50" (0° 41' 40" Greenwich)
lat. 41° 38' 53"

DADES HISTÒRIQUES

Aquest indicatiu topònim d'Alcoletge significa «*el castellet*», de l'àrab «*al-qulay'a*», diminutiu de «*qal'a*», «*castell*».⁴⁵

L'any 1118 el comte de Barcelona Ramon Berenguer III ençomana el castell de Corbins juntament amb el d'Alcoletge a «*Arnallum Berengarii de Anglesola*»: «*Iterum ides comes similiter comendat prefacto Arnallo Castrum de Alcoleia et donat ei in omnibus que ad ipsum pertinent vel in antea pertinebunt, duas partes sicut in Corbins, et retinet sibi similiter tertiam partem*».⁴⁶

Alcoletge és un dels castells que l'alcaid Avifelel de Lleida donà en penyora al comte Ramon Berenguer IV en 1120 juntament amb Albesa, pel seu ajut contra la taifa de Tortosa.⁴⁷ Sembla ser que aquest acord motivà la campanya del rei aragonès

45. DALMAU, R.: *Els castells... op. cit.* p. 896
ASIN, J.: *Contribución a la toponimia árabe de España*. Madrid 1944. p. 55.

46. DALMAU, R.: *Els castells... op. cit.* p. 897.

47. DALMAU, R.: *Els castells... op. cit.* p. 797.

Alfons el Bataller contra Lleida en la qual ocupà entre altres llocs el d'Alcoletge.⁴⁸

Aquesta població i el seu castell acostumen a aparèixer a la documentació de l'època juntament amb Corbins; concretament sota el regnat de Ramon Berenguer IV es fa menció del «*castrum de Corbins*» i de la torre «*que dicitur Alcholeia*»,⁴⁹ manifestant-se una major importància de Corbins respecte a Alcoletge.

Encara que no tenim carta de població degué produir-se una autèntica repoblació per Ramon Berenguer IV, car l'any 1168 el trobem com a parròquia dins de la prepositura de Bell-lloc, i en 1200 pertanyent al veïnat de Lleida. També apareix amb freqüència al «Llibre Verd» de la Catedral de Lleida.⁵⁰

La vídua de Guillem d'Anglesola, Constança, funda el monestir de Sant Pere de la Pedra, a les rodalies de Lleida, donant-li el castell d'Alcoletge. En 1347 el monestir fou agregat al de Jonqueres de Barcelona, juntament amb Alcoletge.⁵¹

El fogotament del 1365-1370 senyala, dins de la vegueria de Lleida, aquests dos assentaments: «*Loch Dalcoleja qui és del noble Nacart (= n'Acard) de Mur e del Monestir de Jonqueres, XLVII dels quals ne compós ab cavallers XXIII e mitj e ab ciutadans anant en LXIX, per ço com lo temps de Cervera erem de la muller dem Pere Antada (= ciutada) de Leida ... XXIII focs dels quals la meytat contribuïxen ab caballers e tras dits e los romanents ab ciutadans ... XXIII focs*».⁵²

Al segle XVII la jurisdicció d'Alcoletge estava dividida, entre les monges de Jonqueres i la ciutat de Lleida, d'aquesta forma:⁵³ «*Lo següent es lo civil de las monges de Jonqueres de la ciutat de Barcelona y lo criminal dels pahers de Leyda: Alcollegeita*».⁵⁴

Amb la guerra dels Segadors Alcoletge fou despoblat, però amb anterioritat a la fi del S. XVII la Paeria de Lleida endegà la reconstrucció del lloc, d'acord amb l'abadessa de les Jonqueres.⁵⁵ Amb data d'11 d'Agost de 1689 ja ens indica un document de l'arxiu municipal que: «*En el mismo dia nombraron los Paheres de Lerida a Miguel Arill, Procurador Fiscal de la jurisdicción criminal del lugar y termino de Alcoletja*».⁵⁶

En el segle XVIII i a conseqüència de la prosperitat econòmica de la zona es construeix, segons Lladonosa,⁵⁷ com en altres poblacions dels voltants de Lleida, imitant la catedral d'aquesta ciutat, l'església neoclàssica. De totes maneres sembla que l'església d'Alcoletge lliga més amb un estil barroc, o si més no de transició;

48. CORREDERA, E.: *Noticia de los Condes de Urgel*. Lérida, 1963. p. 84.

49. DALMAU, R.: *Els castells...* op. cit. p. 897.

50. LLADONOSA, J.: *Història...* op. cit. p. 272.

51. DALMAU, R.: *Els castells...* op. cit. p. 994.

52. DALMAU, R.: *Els castells...* op. cit. p. 897.

53. DALMAU, R.: *Els castells...* op. cit. p. 332.

54. LLADONOSA, J.: *Història...* op. cit. p. 272.

55. LLADONOSA, J.: *Història...* op. cit. p. 511-512.

56. Arxiu Municipal de la Paeria de Lleida: *Alcoletja 1689, agosto 11*. sig. A, reg. 713, fol. 714.

57. LLADONOSA, J.: *Història...* op. cit. p. 640.

concretament la façana té les característiques més definidores d'allò que diem: la portalada està trencada per la part superior, amb relleus de volutes als costats, rocalles als fustos, etc.

INVESTIGACIÓ ARQUEOLÒGICA

Madoz publicà l'any 1845: «*En la eminencia, a cuyo pie se ha dicho que está la población hay un antiguo y reducido castillo que la domina*». ⁵⁸ Però ja Ceferí Rocafort parla d'un «...reduit castell del qual sols restan los fonaments.», ⁵⁹ i hem d'arribar als anys cinquanta per tal de veure'l citat novament. Concretament és Pita Mercé qui parla de «...restos de poblado fortificado con abundante cerámica típica árabe medieval» localitzats per Camps Clemente. ⁶⁰ El mateix autor torna uns anys després a citar Alcoletge on situa un poblat de «*la Edad del Hierro*». ⁶¹ Novament Pita Mercé publicà una nota més àmplia; «*Encima del casco urbano del pueblo de Alcoletge existen las ruinas del antiguo castillo musulmán que da nombre al pueblo, ya que parece proceder el término de un diminutivo musulmán de «calat», que significa castillo. Se ven restos de las murallas y antiguas fortificaciones, y alguna dispersión de cerámica árabe y medieval por los declives.*». ⁶² L'inici de la destrucció del tossal motivà la publicació ⁶³ l'any 1979 d'un article de premsa per J.R. González on s'insisteix «*es podien veure encara ben bé els fonaments i alguns murs de la fortalesa, sobretot un pany de muralla que dona sobre el poble...*», és a dir hom continua, equivocadament com després veurem, amb la identificació dels murs del tossal amb autèntiques restes del castell; sortosament la moguda de terres es deturà i el castell ha restat igual fins ara. L'any 1984 Daniel Rubio i Francesc Tamarit trobaren ceràmica ibèrica al tossal, restant fins ara inèdita la notícia. ^{63 bis}

58. MADOZ, P.: *Diccionario Geografico - Estadístico - Histórico de España y sus posesiones de Ultramar*. Madrid, 1845. vol. 1. p. 457.

59. ROCAFORT, C.: *Lleyda*. Barcelona s/d. p. 145.

60. PITA, R.: *Alcoletge (Lerida)*. A «Noticiario Arqueológico Hispanico», III y IV, Cuadernos N.º 1 al 3. 1954-55. (Madrid, 1956) p. 326.

PITA R.: *Datos Arqueológicos Provinciales VI*. A «Ilerda», núm. XXII (Lérida, 1958) p. 71.

61. PITA, R.: *La evolución del sistema del poblamiento antiguo alrededor de Lerida*. A «Ilerda», núm. XXIII (Lérida, 1980), p. 175.

62. PITA, R.: *Notas de Arqueología de Cataluña y Baleares. Alcoletge*. A «Ampurias», XXVI-XXVII (Barcelona, 1956), p. 289.

63. GONZÁLEZ, J.R.: *Destrozan Vestigios Históricos*. A «La Mañana». Lérida, 7-Abril-1979.

També: GONZÁLEZ, J. R.: *Un grave problema arqueológico: la reciente destrucción de yacimientos. (El Tossal-I de Golmés)*. A «Ilerda» XLI (Lérida 1980) pp. 118-119.

63 bis. Estant en premsa aquest treball ha sortit publicada la nota: RUBIO, D.: *Noticia de un nuevo nacimiento ibérico: el Tossal dels Morts, Alcoletge*. A «Palestra Universitaria» n.º 1, Cervera 1986.

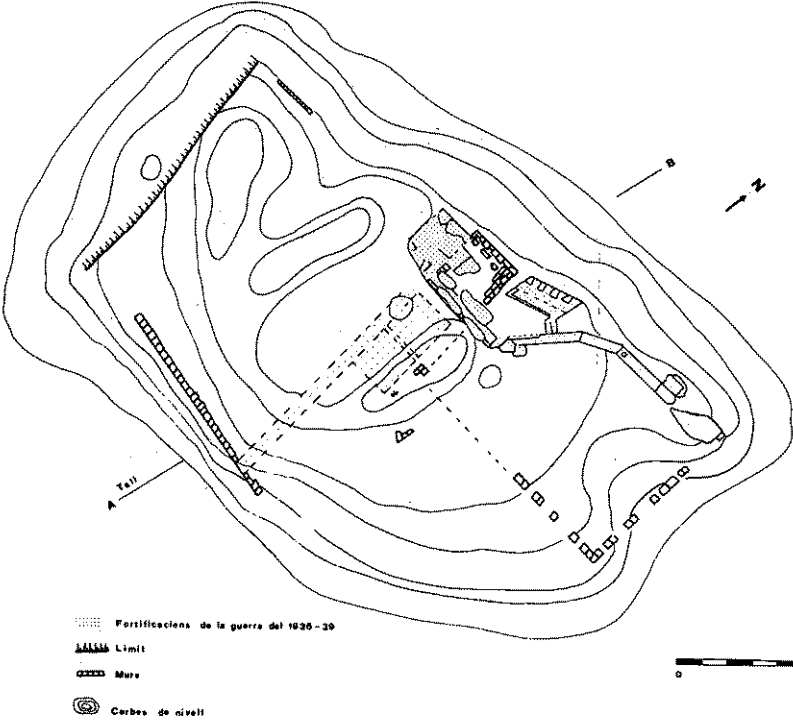

Fig. 9/1.

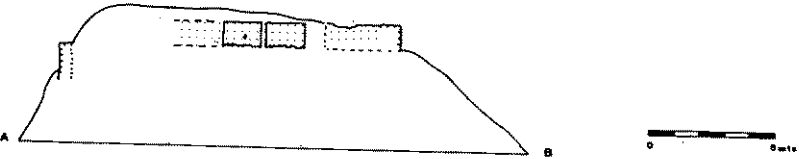

Fig. 9/2.

Plànol i perfil del castell d'Alcoletge.

DESCRIPCIÓ

La primera impressió d'un visitant del castell d'Alcoletge és considerar el gran mur que dona sobre la població d'uns deu metres de llargada per dos d'alçada com la resta de l'antiga fortificació que va originar el nom i l'existència del poble actual. Un estudi més atent permet comprovar que és una paret feta amb pedres reaprofitades i sense cap tipus de ciment, usant petites pedres com a trava, per sobre de la qual hi ha una filada de còdols avui parcialment colgada. Aquesta darrera característica es pot seguir per tota l'estructura que es pot distingir en forma rectangular per la zona est del tossal: basament de carreus treballats i filada de còdols posats de cantell (la tècnica de «pedra agulla»). Quan a més se sap que el cementiri de la població va funcionar aquí dalt fins a la construcció de l'actual cap al canvi de segle,⁶⁴ la identificació d'aquelles restes amb el castell medieval es fa més difícil. (Fig. 9)

L'altra gran construcció avui visible clarament al Tossal dels Morts és la fortificació realitzada l'any 1938 i que consta d'una trinxera coberta amb volta de ciment (té una curiosa obertura quadrada) que amb la típica ziga-zaga uneix els tres llocs on eren col·locats els tiradors; tot el conjunt és a la vora nord-est del cim; pel mig del tossal hi passa una galeria que des de l'extrem oriental del mur, ja citat abans, passa transversalment per a enllaçar amb la trinxera, però abans deixa dues petites cambres de quatre metres quadrats a la dreta, fetes amb ciment i on hi ha armariets per a les municions; concretament a sobre d'un de la primera dependència s'ha fet el següent «graffitti» per un dels anònims constructors de la Brigada de Obras y Fortificaciones: 1938/B.O.F. 37/16 ... (*ilegible*) que contrasta amb la cura d'imitar uns carreus al ciment de les cambres, les quals són cobertes per un sostre de formigó (s'han utilitzat carrils i biguetes de ferro) la qual cosa sembla indicar una construcció a cel obert d'aquest àmbit. Avui la comunicació amb la trinxera està cegada, probablement a causa de la seva voladura, efectuada pels seus defensors en abandonar-la.

Una línia de conducció elèctrica amb pals de fusta passa pel costat oest del cim en direcció nord-sud. Un dels pilars té un aterrament pel pendent nord el qual és fet amb totxos i pedres, però aprofitant un mur anterior de carreus i còdols.

A part d'alguna pedra que surt escampada pel cim, molt alterat per remocions de terres, i dels fragments ceràmics que es poden recollir, sobretot pel vessant meridional on, a més de la ceràmica medieval i moderna, hi trobem ceràmica ibèrica que prova un precedent d'hàbitat.

Llavors no tenim cap altre construcció que puguem atribuir al primitiu castell d'Alcoletge, el qual tant per toponímia com per referències documentals sembla que es deu tractar d'una torre o, com a molt, d'una fortificació petita. Les restes, son encara visibles avui al mig de la vora nord del tossal i entre els dos llocs dels tiradors

64. Actualment la làpida més antiga del cementiri d'Alcoletge es del 1912.

Foto 3. Murs de la torre d'Alcoletge.

de l'any 1938. Concretament es tracta de la cantonada nord-oriental d'una torre quadrada o rectangular, construïda amb carreus bastant ben treballats a la base i amb un reompliment de maçoneria juntament amb pedres petites d'arenisca a l'interior; el mur més sencer és l'oriental, si bé solament d'una forma parcial ja que ho tapa la fortificació moderna; no obstant, l'aparell d'aquest darrer sembla més una refecció o reparació posterior de la primitiva fortificació; si bé també podria ser conseqüència d'una ràpida construcció sincrònica al basament, més acurat per garantir la resistència de l'obra. Pel poc que es pot veure tenim un aparell irregular, de carreus de diferent mida, units amb argamassa i travats amb pedres més petites; fins i tot usen totxos i teules (Fot.3). Cap al cantó occidental es perd sota la fortificació, a l'interior de la qual hi ha una interessant construcció feta amb carreus ben treballats però coetània al moment de la guerra civil.

La pèrdua de l'arxiu municipal i parroquial durant l'any 1936 fa difícil fins i tot

esbrinar dades de la història recent. Així gràcies al testimoni oral dels senyors Ramon Balañà i Ticó i Agustí Llenes i Cortasa podem confirmar que el vell cementiri tenia unes parets altes, enderrocades en fer l'any 1938 la fortificació, conservant-se la part baixa del costat sud per ser un aterrossament. L'entrada per porta de ferro era pel costat oest, les restes de la qual, així com del mur, foren destruïts amb l'inici de l'esplanació del cim sortosament aturada l'any 1979. Tant en aquest sector com en d'altres punts del cim, sobretot on s'han fet forats (interior de la galeria, clandestins, etc.), són visibles les restes humanes del vell cementiri.

Podem resumir que després d'un hàbitat ibèric que degué morir amb l'arribada romana, el tossal va restar desocupat fins a la construcció d'una torre en època islàmica.

Sense la realització d'excavacions arqueològiques es difícil concretar quines restes poden correspondre, en cas d'haver-n'hi, a aquest moment; allò que ho sembla més són les filades de la fonamentació de la torre descrita abans. L'aparell que hi ha per sobre podria ser d'algun moment posterior difícil de precisar. Allò que sembla cert és que tant el nucli com el basament són d'època medieval.

Cap al segle XIX es degué fer el cementiri el qual era més o menys de planta rectangular i tenia alguna compartimentació interior. L'any 1938 s'arrasà el cementiri vell, ja era edificat el nou, i es construïren les fortificacions aprofitant materials dels allí existents; destruïnt-se en la retirada i restant tot com ara podem veure. Anys després es degué col·locar la línia elèctrica i es féu un aterrossament aprofitant restes de la paret del vell cementiri. Cap al final dels anys 70 es comença a desfer el tossal, vessant sud, costat oest del cim, etc. aturant-se sortosament l'any 1979.

LA POBLACIÓ

No coneixem res de la vella població d'Alcoletge destruïda durant la Guerra dels Segadors i de la qual resta el topònim de l'Església Vella, el qual sembla més lògic relacionar-lo amb una capella situada al tossal que en algun altre lloc (hi ha la possibilitat de confondre amb església les restes que existirien vora el canal i on s'han trobat fragments ceràmics que proven que hi hagué un nucli romà). Quan es féu la població actual al segle XVIII es degué aprofitar l'antic emplaçament, ja que es degueren veure restes del medieval en tallar el tossal pel sud; a més un carrer del Sitjar, a la part baixa del nucli vell que envoltava l'església, sembla correspondre amb d'altres topònims semblants de pobles que tenen les sitges cap a la part baixa i totes concentrades. Cal indicar l'oblit del nom del castell que ha originat la instal·lació del vell cementiri al cim del tossal, originant l'actual topònim de Tossal dels Morts. Com sempre futures troballes ens podran ajudar a concretar i saber amb més exactitud coses sobre la població d'Alcoletge.

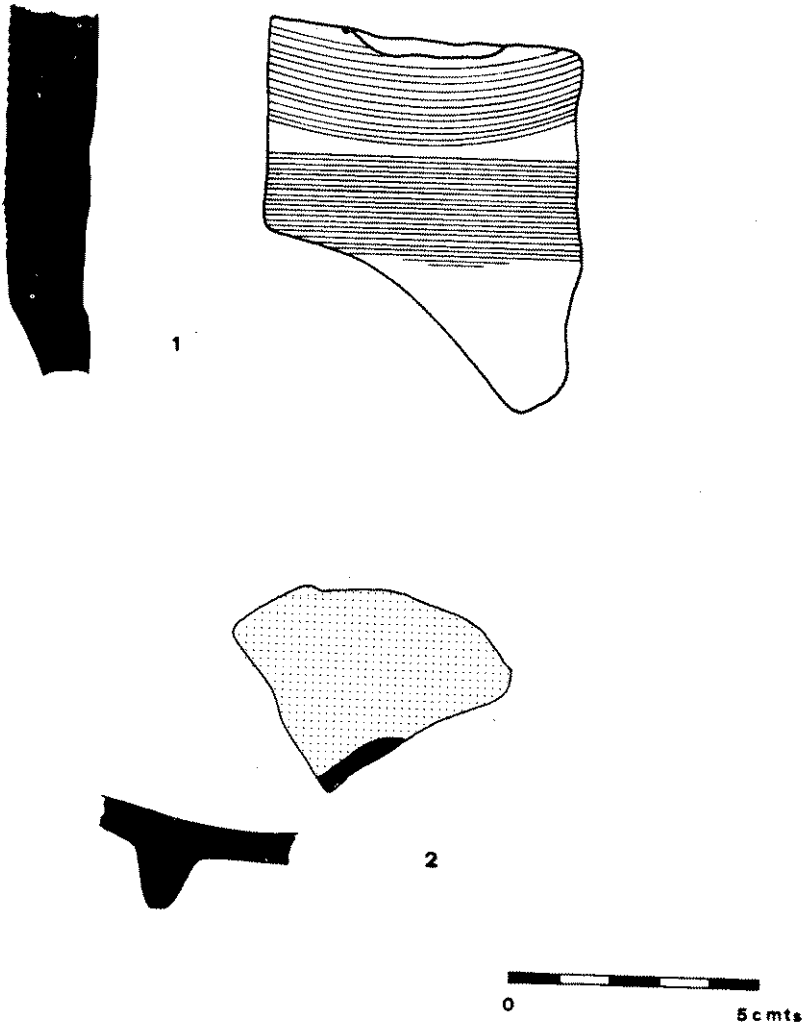

Fig. 10. Fragments de ceràmica procedents d'Alcoletge.

MATERIALS CERÀMICS

Tot i que no podem assegurar amb precisió la procedència i la datació de les restes del castell d'Alcoletge, hem trobat fragments ceràmics de dos moments o períodes ben diferenciats: L'un seria el moment islàmic d'ocupació, que vindria

reflectit per un fragment de safà que es podria remuntar al segle X. L'altre moment és el cristià i que ve reflectit per una sèrie de fragments de ceràmica grisa que, en no tenir cap tipus de forma, o decoració, no han estat dibuixats.

Figura n.º 10, 1. Fragment de ceràmica de cocció oxidant, forma tancada, tipus tenalla.

— Gruix pasta: 1,6 cm.

— Decoració: Incisions fetes amb pinta de pues, composta per:

— 14 línies incises, horitzontals, ondulades i paral·leles entre elles, amb un gruix de 0,5 mm i una separació entre elles d'1 mm.

— 22 línies incises, rectilínies, horitzontals i paral·leles entre elles, amb les mateixes característiques que les anteriors.

Figura n.º 10, 2. Fragment de ceràmica de cocció oxidant, forma oberta, tipus safà (cast.: *ataifor*).

— Diàmetre base: 11 cm.

— Gruix pasta: 6 mm.

— Descripció: línia pintada amb manganès coberta amb esmalt verdós.

— Cronologia: Començaria en el segle X, perdurant durant el XI, i fins el XII.⁶⁵

CORBINS

SITUACIÓ

El riu Noguera Ribagorçana un cop passat el terme d'Almenar, i fins poc abans d'arribar a unir-se amb el Segre, té a la banda dreta una petita serra paral·lela al seu curs i de pendent fort per tot el costat nord, la qual sobrepassa els 280 m. en els punts més alts. Té un coll molt marcat cap a la meitat on hi ha la població de la Portella, que dona nom a la serra, i per on passa el camí que arriba a Albesa. A l'extrem meridional d'aquesta serra hi ha la població de Corbins que s'estén pels vessants oriental i meridional, aquest darrer molt suau; al capdamunt de les cases encara hi ha les restes del castell. (Fig. 1)

L'emplaçament del castell de Corbins és avui quasibé ja cobert per cases de la població; fins i tot n'hi ha una que fou construïda al segle XVIII sobre les restes del castell i que és coneguda amb aquest nom per la població.

Les coordenades del Mapa Nacional, E = 1/50.000 (3era. edició, 1953) són:

Full 359 (Balaguer)

long. 4° 22' 58" (0° 41' 48" Greenwich)

lat. 41° 41' 30"

65. RETUERCE, M.: *La ceràmica islàmica de Calatifa. Apuntes sobre los grupos ceramicos de la Marca Media*. A «Boletín del Museo Arqueológico Nacional» tomo II, n.º 1 (Madrid, 1984), p. 132-133.

DADES HISTÒRIQUES

El castell de Corbins és situat en una elevació d'excel·lent valor estratègic, al bell mig d'una cruïlla de camins entre dos rius.⁶⁶

Troblem les primeres notícies del castell de Corbins a la «*Historia del Moro Rasis*», traducció i versió castellana d'una crònica islàmica del segle X, on diu: «*E Lerida a villas e castillos en su termino muy buenos e muy cumplidos de todas las cosas de los cuales e el uno Carauinas. E Carauinas yaze sobre el rio de Bocayra*». ⁶⁷

L'any 1117 Ramon Berenguer III conquerí el lloc ⁶⁸ i en 1118 l'encomana a Arnau Berenguer d'Anglesola amb el veí castell d'Alcoletge. ⁶⁹ Però amb l'arribada dels almoràvits, Corbins torna a mans musulmanes en 1126, gràcies a la batalla dita de Corbins contra Ramon Berenguer III, i fins l'any 1149 no passà definitivament als cristians. ⁷⁰ Ja amb anterioritat al 1148 el Comte de Barcelona donava Corbins al Comte d'Urgell: «*de termino Aibut usque ad terminum de Corbins*», havent estat atorgat l'any 1143 el castell als templers per part del mateix Comte de Barcelona. ⁷¹

Al 1160 el Comte d'Urgell confirma al Temple el senyoriu de Corbins. ⁷² Aquest es convertí així en centre de la comanda del mateix nom i la seva història roman lligada a la de l'orde; i després als hospitalers, fins a la desaparició dels senyorius al segle XIX.

Per la documentació s'observa un condomini del lloc entre la família dels Anglesola i l'Orde del Temple. ⁷³

Troblem Corbins a la Crònica de Jaume I, on es diu que l'any 1275 alguns nobles catalans «*foren tots ajustats en Corbins, e no volgen entrar en Lleida*». ⁷⁴

Després de la dissolució de l'Orde del Temple, Corbins i el seu castell passaren a mans hospitalàries, dins del Gran Priorat de Catalunya. ⁷⁵

L'any 1436 el Gran Prior de Catalunya, fra Lluís de Gualbes, dóna un «guiatge» a fra Bernat de Vilaragut, hospitaler, per a que «vos anets de statge al Castell nostre de Corbins». ⁷⁶

En 1448 s'estableix concòrdia per la «peixera» de Fontanet, entre el Comanador de Corbins i la ciutat de Lleida. ⁷⁷

66. LLADONOSA, J.: *Història...* op. cit. p. 111.

67. BALAÑA, P.: *Texts àrabs relatius a Balaguer*. A «Ilerda», XLVI (Lérida, 1985), p. 243.

68. LLADONOSA, J.: *Història...* op. cit. p. 111.

69. DALMAU, R.: *Els castells...* op. cit. p. 828.

70. LLADONOSA, J.: *Història...* op. cit. p. 111.

71. DALMAU, R.: *Els castells...* op. cit. p. 829.

72. DALMAU, R.: *Els castells...* op. cit. p. 217.

73. DALMAU, R.: *Els castells...* op. cit. p. 229, 830.

74. DALMAU, R.: *Els castells...* op. cit. p. 830.

75. DALMAU, R.: *Els castells...* op. cit. p. 830.

76. DALMAU, R.: *Els castells...* op. cit. p. 429.

77. LLADONOSA, J.: *Història...* op. cit. p. 650.

Sabem que els hospitalers tingueren comanador a Corbins fins al 1501.⁷⁸ Com el Gran Prior de Catalunya residia a Barcelona i no tenia casa pròpia ni rendes, ja que les de Barcelona pertanyien al Comanador d'aquesta ciutat, se li varen adjudicar al segle XVI com a béns i rendes pròpies les de Barberà, Corbins, Torrelameu i Vilanova de la Barca «on el Gran Prior tenia jurisdicció civil i criminal, mer i mixt imperi».⁷⁹

Corbins té l'any 1590 a Guillem d'Ivorra com a «castlà».⁸⁰

A començament del segle XVII Corbins és a la vegueria de Lleida com a pertanyent al Prior de Catalunya, juntament amb «Torra Ferrera», Vilanova de la Barca, Cases de Corbins, Sudanell, Rosselló i Artesa.⁸¹ Continua en aquesta situació fins a la fi dels senyories a Espanya.⁸²

A començament del present segle les restes del castell, ja molt malmeses, s'empraven com a garjola.

INVESTIGACIÓ ARQUEOLÒGICA

Les restes existents a Corbins del vell castell han passat bastant desapercebudes. Pita Mercé en publicà una fotografia, realitzada per Camps Clemente, i amb el subtítol: «restos del antiguo castillo árabe de Corbins».⁸³ Posteriorment hom les va poder estudiar un xic més detingudament,⁸⁴ però és ara quan s'ha intentat un coneixement més a fons.

DESCRIPCIÓ

Corbins és un dels pobles, juntament amb Tèrmens, que més ha crescut sobre el lloc on era el primitiu castell. Actualment al capdamunt de la població hi ha encara una casa, feta de bons carreus, amb accés un xic enlairat i amb escut, sobre la porta dovellada, datat epigràficament al segle XVIII que és habitada pel sr. Josep Nadal i Camats i família.⁸⁵ Aquest edifici és encara conegut a la població com «lo castell» si

78. LLADONOSA, J. i PLADEVALL, A.: *Corbins*. A «Gran Enciclopèdia Catalana», vol. V (Barcelona, 1973), p. 582-583.

79. DALMAU, R.: *Els castells...* op. cit. p. 831.

80. LLADONOSA, J.: *Història...* op. cit. p. 35.

81. DALMAU, R.: *Els castells...* op. cit. p. 832.

82. DALMAU, R.: *Els castells...* op. cit. p. 832.

83. PITA, R.: *Lerida...* op. cit. p. 125.

84. GONZÁLEZ, J. R.: *Aproximación a la Carta Arqueológica del Segrià Estricto*. Tesis de licenciatura. U.A.B., 1982, p. 187-88.

GONZÁLEZ, J. R.: *Resultados de una prospección por el nor-oeste del llano de Lérida*. A «Actas del XVII Congreso Nacional de Arqueología», Logroño 1983 (Zaragoza, 1985), p. 510.

85: Volem insistir en l'amabilitat i paciència que ha tingut ell i la seva senyora, per tal de poder obtenir les dades.

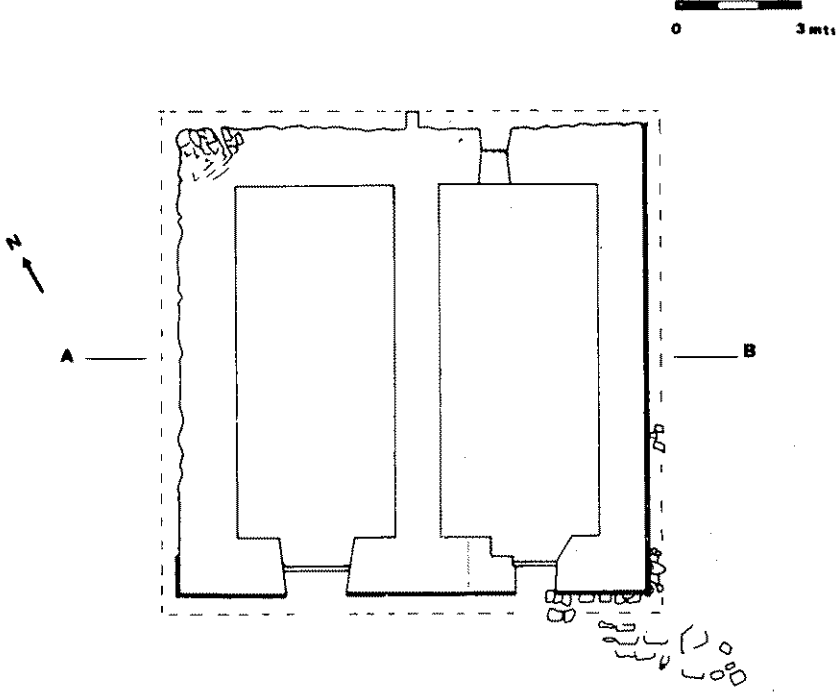

Fig. 11.

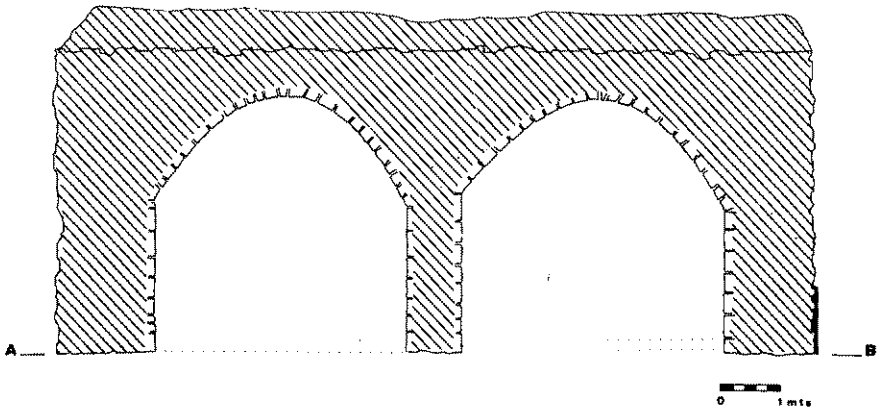

Fig. 12.

Plànol i secció per A-B del castell de Corbins.

Foto 4. Mur del castell de Corbins.

bé interiorment tan sols té de característic un impressionant soterrani format per dues naus paral·leles, cobertes amb volta de canó, i que s'endinsen perpendicularment a la muntanya. La casa guarda algun element més de valor però ja d'època més recent, per exemple l'embigat motllurat o la campana que el propietari ensenya orgullós del seu origen.

Ara bé la resta més espectacular de la vella fortificació de Corbins és l'edifici conegut com la Presó, propietat del sr. Nadal i que ara utilitza com a magatzem (cosa que ens dificultà la visió de les parets per a concretar més l'estudi realitzat), si bé el seu ús anterior resta prou explicat amb el nom conservat. Es tracta d'una edificació de planta quadrada amb dues naus paral·leles orientades del nord-est al sud-oest i cobertes amb voltes semicirculars; l'alçada avui conservada és d'uns quatre metres. (Fig. 11 i 12). Però allò més característic és l'espòli dels carreus que s'ha fet exteriorment fins arribar a deixar l'estructura del ciment amb l'empremta dels carreus, els quals sembla devien ésser rectangulars i ben treballats, almenys ho prova l'únic existent «in situ» al mur nord-est i col·locat de través (Fot. 5); ara bé l'erosió ha estat tan forta que fa difícil distingir com aniria l'aparell, fins al punt de reforçar els baixos dels costats sud-est i sud-oest amb una banqueta de ciment

porland d'un metre d'alçada l'actual amo (Fot. 4). La cantonada nord està totalment esberlada, cosa que facilita l'accés a dalt on solament es veu la capa de terra que ha permès que hi hagi crescut una bona tofa. Al peu de la cantonada sud es veuen arran de terra vàries filades de pedres que fan forma esglaonada, si bé estan massa colgades per poder precisar més. L'interior està més ben conservat, si bé ha pogut tenir vàries reformes (Fig. 12). La nau occidental, de mides idèntiques a la del costat, és en general d'un acabat més regular (és també la que té un emmagatzemament més buit i per tant és més visible); tant les parets com la volta són de carreus rectangulars, ben lligats amb argamassa i sense cap altre obertura que la porta existent al costat sud-oest; la porta és totalment erosionada per l'espoli de carreus a la part exterior (Fot. 4), però interiorment està en molt bon estat (Fig. 13), de forma abotzinada i amb l'arc rebaixat, les dovelles del qual són quelcom desplaçades cap a baix; una finestra modificada avui però ja oberta a l'obra primitiva s'aprecia per sobre la porta; cal destacar l'existència de marques de picapedrer al mur de la porta solament; referències orals del sr. Nadal ens van assegurar l'existència d'una escala que baixava pel costat occidental, la qual era colgada; igualment cal assenyalar la manca de qualsevol tipus de comunicació directa entre ambdues naus, solament un carreu del mur separador hi semblava col·locat en moment diferent al de la seva construcció, però no es va poder comprovar millor per estar totalment plena de caixes de fruita l'altra nau. Aquesta nau o la més oriental és, aparentment, un xic més irregular; encara que té els murs fets amb bons carreus la volta està feta de pedra no tan ben treballada, ben lligada amb argamassa i que té com tres arcs torals fets de més bona pedra i al mateix nivell de la superfície interior de la volta, però també té alguna reparació de totxo. Al mur nord-est hi ha una finestra rectangular oberta quan l'edifici era usat com a presó i que encara conserva la reixa de ferro. Cap a l'est hi ha una espitllera totalment cegada. És la porta del mur sud-oest l'únic accés actual a la cambra; si bé sembla ser molt moderna, cal pensar en una modificació total del primitiu pas; per sobre hi ha una finestra rectangular d'apariència recent però justament amb la unió d'aquest mur amb la volta hi ha un petit orifici vertical fet al moment de construir la volta, avui totalment cegat i amb ús de ventilació o comunicació amb un pis superior. També al mur de la porta hi ha una marca de picapedrer, però aquest destaca més per una irregular adaptació amb la volta, com si aquesta retallés el mur.

Una construcció del vell castell totalment inèdita encara que es conservava com a tradició, és l'existència d'un túnel que baixava cap al riu. Veritablement aquesta referència és normal que la contin els veïns de tots els castells, però almenys a Corbins és absolutament certa, ja que uns quatre metres per sobre del peu del vessant més empinat, sense construccions, i on es recull la major quantitat de fragments ceràmics, s'obre un arc adovellat (Fot. 6). Concretament està per sobre mateix dels actuals vestuaris del camp de futbol de Corbins el qual és vora el riu Noguera Ribagorçana; i està bastant tapat de vegetació a més d'estar ben ple de

Foto 6. Arc adovellat del castell de Corbins.

sediment argilós. Avui són visibles tres arcades de mig punt esglaonades, de quinze dovelles cadascuna (tenen una altura d'uns 54 cm. i una amplada variable) que corresponen a la volta de la conducció o pas soterrani que del castell arribava al riu; l'arquació central avui es troba ja esfondrada i la vista no és pas l'acabament sinó una més de la volta, cosa demostrable per l'argamassa que es veu que ajuntava no sols les dovelles de cada arc sinó entre les diferents arquacions també. L'acabat és una mica barroer i pel reompliment interior no coneixem ni les parets ni tampoc el terra.

La dificultat de donar una cronologia exacta a les restes del castell de Corbins va com sempre justificada pel fet de no tenir proves estratigràfiques i ara per ara ens hem d'acontentar amb els materials ceràmics superficials. A nivell d'estructures sembla que tenim allò que podria ser la part baixa d'una habitació de més alçada (torre ?) i que té solament elements de datació a les marques de picapedrer de les parets del mur sud-oest, les quals encara que poques, són normals de trobar en edificis de cronologia compresa entre els segles XII i XV. La més abundant és la de forma bitriangular i que és pràcticament a tots els monuments medievals lleidatans i fins i tot de Poblet i voltansá;⁸⁶ Tous la recull també al castell de Gardeny, cosa que no fa Garcia Sarramona.⁸⁷ L'existent al mur oriental en forma d'angle és menys abundant, i la podem trobar a la Paeria i muralles de Lleida.⁸⁸ La tercera en forma de

86. TOUS, J.: *Els signes de pedrapiquer al Monestir de Poblet i al seu entorn*. Tàrraga 1983, p. 30-40.
TOUS, J.: *Signos de los canteros de la «Seo Vella de Lleida» y sus alrededores*. Lerida 1982, p. 77-86.

87. TOUS, J.: *Signos...* op. cit. p. 77.

GARCIA, M.: *Santa Maria de Gardeny*. A «Ilerda», núm. XLIV (Lerida, 1983), p. 268.

88. TOUS, J.: *Signos...* op. cit. p. 78.

SARRATE, J.: *Signos lapidarios y de prisioneros en el Palacio de la Paeria de Lerida*. A «Ilerda», núm. XLIV (Lleida, 1983), p. 460.

Foto 5. Porta del castell de Corbins.

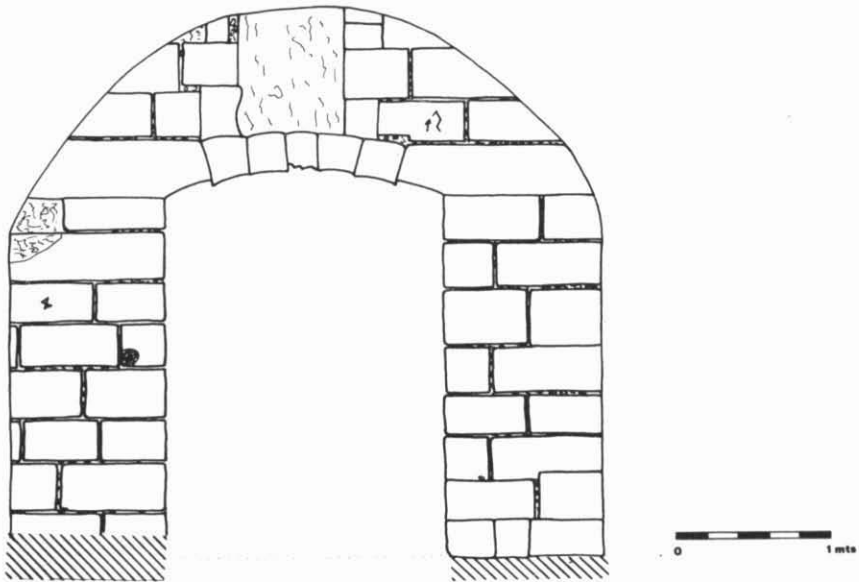

Fig. 13. Dibuix de la porta i parament del mur del castell de Corbins.

fletxa no té cap paral·lel exacte a d'altres monuments, ja que aquí no arriba a unir-se amb l'angle, l'eix central; això potser ho podríem relacionar més amb una manera de realitzar-ho que amb un motiu distintiu, amb la qual cosa ja trobaríem paral·lel als monuments medievals; cal afegir que hi ha una línia trencada incisa al costat, però de

característiques totalment posteriors al signe. Una altra dada ininteressant és el tipus d'arc que hi ha interiorment, per sobre de la porta de la nau occidental, i que correspon als que podem veure al castell de Gardeny, a Lleida, en la fase més antiga o quan va ser edificat pels templers. Es podria intentar relacionar el fet de trobar un carreu al mur nord-est, col·locat de través amb un possible aparell fet al llarg i de través, però amb l'estat actual del parament és pràcticament impossible de confirmar. Tenim també la diferència constructiva de les voltes, ja que mentre la de la nau occidental és de carreus, l'altra és de maçoneria, i és a més on hi ha un repicat dels murs per adaptar aquella, que per tant podria ser posterior al mur de la porta. En resum podem intentar concloure que l'edifici de la Presó de Corbins pot tenir un origen islàmic difícil de concretar (l'aparell ?), un mur segur realitzat cap al segle XIII quan pertanyia als templers, i alguna modificació posterior com la volta oriental. Ja en època contemporània s'obriren la finestra i porta petita, modificant accesos anteriors i finalment es consolidà recentment amb ciment.

L'estructura del túnel sembla poder-se relacionar amb un moment ja cristià de la fortalesa, però sempre dins d'un món medieval. Com sempre caldrà esperar futures excavacions per poder afirmar més coses i millor.

LA POBLACIÓ

Bàsicament tot el poble de Corbins s'estén pel pendent sud-oest de la terrassa fluvial i tot i ésser bastant reformat, encara tenen els seus carrers algun sabor antic. Tant la Presó com l'església (d'estil neoclàssic) dominen el riu i el pas que es feia pel vell pont medieval de carreus acoixinats, avui solament reduït als fonaments i conegut com Pont dels Moros. Prop de l'ajuntament hi ha una de les cases més velles, la Casa Blanca, que encara que arrebossada mostra uns contraforts de pedra que li donen una certa gràcia. L'accés al castell té el nom de Raval del Castell, prova com sempre del record toponímic de les poblacions.

MATERIALS CERÀMICS.

Els fragments ceràmics de Corbins provenen de tres fonts:

- La tesi de Llicenciatura de J.R. González que fou presentada amb el títol «Aproximación a la Carta Arqueológica del Segrià estricto» U.A.B. 1982.
- La prospecció superficial que va fer Peter Scales, becat per tal de realitzar un treball sobre la «Marca Superior.»
- Les nostres troballes com a conseqüència, també, de la recerca en una prospecció superficial.

De l'estudi dels materials podem veure dos moments cronològics. Un primer

moment que correspondria a l'època islàmica i més concretament al període califal, que ens ve donat per l'existència d'un fragment de safà.

Pel que fa al segon moment cronològic, aquest és el moment cristià, podent arribar la seva cronologia des del segle XII, que ve representat per un fragment d'olla de cocció reductora, i típica de la Catalunya Vella, fins a ceràmica del segle XV, representat per fragments de ceràmica reduïda, de color gris clar, amb desgredant de quars molt ben triturat, i de bona cocció, i amb engalba de color gris clar.

Figura n.º 14, 1. Fragment de ceràmica de cocció oxidant, forma oberta, tipus bol o got.

- Diàmetre embocadura: 10 cm.
- Gruix pasta: 5 mm.
- Descripció: Fragment de bol, vora aplanada, amb llavi arrodonit.
- Decoració: Engalba en la carena exterior de la peça de color blanc.
Línia pintada en manganès d'1,5 mm. de gruix.
Sense posseir els criteris suficients per datar la peça, podem dir que recorda a la forma n.º 049 de Bazzana.⁸⁹

Figura n.º 14, 2. Fragment de ceràmica de cocció oxidant, forma tancada, tipus gerra.

- Diàmetre embocadura: 8 cm.
- Gruix pasta: 6 mm.
- Descripció: Fragment de gerra de parets rectes i vora d'extrem arrodonit. En la part exterior d'aquesta, apareixen una sèrie d'estries, dos, perimetrals, que augmenten el gruix de la vora.
- Decoració: Engalba en la cara exterior de la peça de color blanquinós.
Dues estries a la vora, ja comentades en l'apartat dedicat a la descripció de la peça.

Figura n.º 14, 3. Fragment de ceràmica de cocció oxidant, forma oberta, tipus safà.

- Diàmetre embocadura: 27 cm.
- Gruix pasta: 6 mm. Pasta de color groguenc.
- Descripció: Fragment de ceràmica islàmica, safà, de parets rectilínies i lleugerament exvasades. Vora aplanada amb revora cap a l'exterior.
- Decoració: El fragment és vidrat:
Interiorment de color blanc.
Exteriorment transparent.
- Cronologia: Segle XI.⁹⁰

La safà és un «*recipiente de barro cocido, amplio diámetro de embocadura, paredes altas, bordes mas o menos diferenciados, solero cóncavo y con repiè en la base*». ⁹¹ També pot dur nanses. ⁹²

Dins el món islàmic la safà va ser un element comú molt important, tant per la seva aplicació com element indispensable en l'alimentació àrab, com per la seva consideració com a part integrant de les vaixelles luxoses islàmiques. ⁹³

89. BAZZANA, A.: *La ceràmica islàmica en la ciudad de Valencia*. Valencia 1983. p. 40.

90. ROSSELLÒ, G.: *Ensayo sistemático de la ceràmica árabe en Mallorca*. Palma de Mallorca, 1968. p. 15.

91. ROSSELLÒ, G.: *Ensayo... op. cit.* p. 16.

92. GIRALT, J.: *L'Arqueologia... op. cit.* p. 26.

93. ROSSELLÒ, G.: *Ensayo... op. cit.* p. 16.

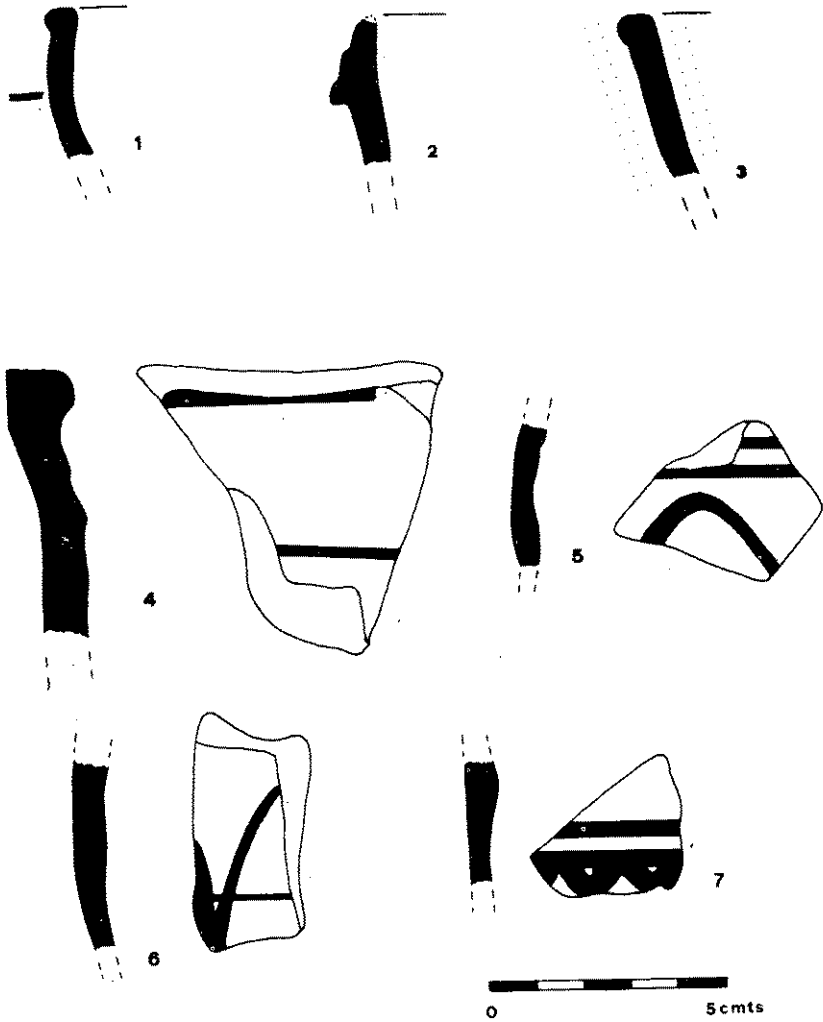

Fig. 14. Fragments de ceràmica procedents de Corbins.

- Figura n.º 14, 4. Fragment de ceràmica de cocció oxidant, forma tancada, tipus gerra.
- Gruix pasta: 8 mm.
 - Descripció: fragment de gerra, de parets lleugerament sortides cap a l'exterior, de vora aplanada i amb revores als seus extrems.
 - Decoració: Engalba de color blanc en la cara exterior de la peça.
Dues línies pintades en manganès de 3 i 2 mm. respectivament.

Figura n.º 14, 5. Fragment de ceràmica de coccio oxidada.

- Gruix pasta: 5 mm.
- Descripció: fragment de paret lleugerament còncaua.
- Decoració: Engalba de color blanc en la cara exterior.
 Damunt d'aquesta engalba hi han dues línies pintades en manganès, paral·leles, horitzontals, i longitudinals de 2 mm. de gruix, amb una separació entre elles de 3,5 mm. Sota d'elles apareix una línia ondulant a manera de meandre de 3 mm. de gruix.

Figura n.º 14, 6. Fragment de ceràmica de coccio oxidant.

- Gruix pasta: oscil·la entre 4,5 i 7 mm.
- Decoració: Engalba exterior de color blanc.
 Motius vegetals pintats en manganès:
 - representació d'una fulla amb un gruix de 2 a 4,5.
 - Aquesta fulla és tallada perpendicularment a 2,2 cm. per una línia d'1 mm de gruix.

Figura n.º 14, 7. Fragment de ceràmica de coccio oxidant.

- Gruix pasta: entre 4 i 7 mm.
- Descripció: fragment de paret.
- Decoració: Engalba exterior de color blanc.
 Motius geomètrics pintats en manganès:
 - línia horitzontal, rectilínia, i longitudinal de 3 mm. de gruix.
 - motiu de «dents de serra» amb gruix que varia entre 3,5 i 5 mm.

Figura n.º 15, 8. Fragment de ceràmica de coccio oxidada, forma tancada, tipus olla.

- Diàmetre embocadura: 12 cm.
- Gruix pasta: 4,5 mm. Desgreixant de quars ben triturat.
- Descripció: fragment d'olla de parets còncaues; coll sortit vers l'exterior.
 Vora lleugerament exvasada i d'extrem arrodonit. Aquesta peça té dues nanses.
- Decoració: és del tipus incisa, longitudinal i feta per una pinta o aparell amb vàries pues simultànies.
 Aquesta decoració és composta per:
 - 5 incisions paral·leles de 0,5 mm de gruix i profunditat.
 La separació entre les incisions es d'1 mm.
 - Una sèrie d'incisions amb forma de meandre amb les mateixes característiques que les abans esmentades.
 - Per últim tornem a trobar 4 incisions longitudinals de 0,5 mm.

Figura n.º 15, 9. Fragment de ceràmica de coccio oxidada, forma oberta, tipus safa.

- Diàmetre embocadura: 8 cm.
- Gruix pasta: 6 mm.
- Descripció: fragment de safa on es pot apreciar les parets quasi verticals del coll. Vora arrodonida.
- Decoració: vidrat, tan interior com exterior, de color melat.

Figura n.º 15, 10. Fragment de ceràmica oxidada, forma tancada, tipus olla.

- Diàmetre embocadura: 14 cm.
- Gruix pasta: 6 mm. Desgreixant de quars visible. Superfície interior, del fragment, rugosa i porosa.
- Descripció: fragment d'olla, on la vora, a l'igual que en el fragment n.º 14, 8 és apuntada amb un incipient llavi.
- Decoració: Engalba de color gris, fruit d'una darrera coccio reductora.

Figura n.º 15, 11. Fragment de ceràmica reduïda, forma tancada, tipus olla.

- Diàmetre embocadura: 16 cm.

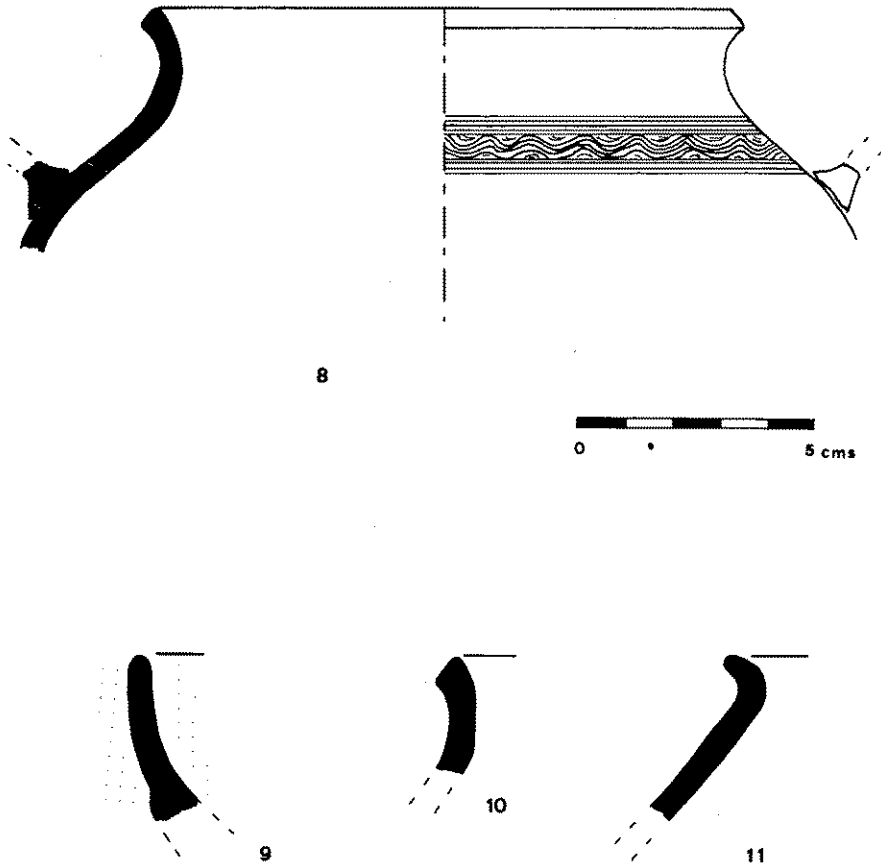

Fig. 15. Fragments de ceràmica procedents de Corbins.

- Gruix pasta: 5 mm. Desgreixant de quars mal triturat.
- Descripció: fragment d'olla de color gris, de coccio no pas gaire bona ja que existeixen porositats i esquerdaments a la seva superfície. Vora exvasada d'extrem arrodonit.
- Cronologia: Aquesta peça és datada, pel que fa a la Catalunya Vella, cap al segle XIII.⁹⁴
Finalment cal remarcar l'existència, ja comentada, d'un petit fragment (no dibuixat) de ceràmica àrab, oxidant, amb decoració del tipus anomenat «corda seca». Aquesta tècnica decorativa és autòctona de la península ibèrica i s'utilitza al període califal, té una perduració a Catalunya fins al segle XII.^{95 i 96}

94. RIU, M.: *Estado actual...* op. cit. p. 395.

95. ROSSELLÓ, G.: *Ensayo...* op. cit. p. 100.

96. GIRALT, J.: *L'Arqueologia...* op. cit. p. 25.

MENÀRGUENS

SITUACIÓ

Dominant la desembocadura del riu Farfanya al Segre, des del sud, trobem la població de Menàrguens, al peu de la serra o límit erm situat a la dreta del riu principal des de Balaguer fins a Corbins.

Menàrguens es troba al sud-est d'un tossalet, petita elevació lleugerament destacada respecte a tota la serra que voreja per l'est la terra plana, al nord del Ribagorçana i del Segre. El cim no era gaire ample i avui està molt modificat per les eres i cases construïdes. Els vessants són fortament inclinats a excepció de la nord-oriental que solament té com un fossat natural que separa la part on era el castell de la resta de la serra paral·lela al riu. La seva cota no arriba als 220 metres (Fig. 1).

Les coordenades del Mapa Nacional, E = 1/50.000 (3era. edició, 1953) són:

Full 359 (Balaguer)

long. 4° 25' 48" (0° 44' 38" Greenwich)
lat. 42° 43' 46"

DADES HISTÒRIQUES

L'any 1163 fou atorgada la carta de població de Menàrguens pel Comte d'Urgell, concedint als habitants la lliure possessió del castell i assenyalant els límits amb Balaguer, Albesa, Corbins i Castelló de Farfanya i el riu Segre.⁹⁷ A la carta de fundació del monestir de Bellpuig de les Avellanes, del 1166, hi apareix Menàrguens sota el nom de Meraneges.⁹⁸ En aquesta els Comtes fan donació al cenobi de l'antiga torre de Meranegenes (segons corregeix el P. Sanahuja), fora de la població.⁹⁹

L'any 1177, Ermengol VII, pel seu testament, cedeix els seus estats al seu fill del mateix nom; però si aquest morís sense descendència legítima, Menàrguens, Remolins, el Pedrís i el castell de Linyola correspondrien al seu nebot Guillem, que els tindria en feu de Guillem de Cardona, «*si aquest esdevigués heretat*».¹⁰⁰

A la Crònica de Jaume I apareix varies vegades Menàrguens i el seu castell, concretament en el capítol 38 on relata la defensa feta pel rei dels drets d'Aurembiaix

97. DALMAU, R.: *Els castells... op. cit.* p. 386.

98. DALMAU, R.: *Els castells... op. cit.* p. 386.

99. DALMAU, R.: *Els castells... op. cit.* p. 386.

100. DALMAU, R.: *Els castells... op. cit.* p. 387.

d'Urgell (any 1228), quan lluitava contra Guerau de Cabrera que governava el comtat d'Urgell ¹⁰¹ veiem-ne alguns paràgrafs:

«anem-mos-en a Menarguens, que ans que ho sapien los haurem tot molt del llur». ¹⁰²
«E els homens eren-se'n ja tots pujats al castell ab llurs armes e ab tot lo conduit que havien pogut traure de la vila. E fom a la porta del castell, e dixem llurs: —Barons, be sabets que la contessa es vostra dona natural e ella no vol pas vostre destruimen ni que muirats avui ni perdats re del vostre: devallats a vostres cases e nós assegurar-vos hem, per nom d'ella e de nos, que no us farem mal, ans vos defendrem contra tots homens. E dix un d'ells: —Senyor ¿ e que farem nos del castell que ens ha comanat en Ponç de Cabrera ?. E dixen nos: —Ben sabets que mes val la nostra senyoria que d'hom del mon, e nos guardar-vos hem que no hi farets re contra fe, e devallats en bonaventura, e nos prenem-vos sobre nostra fe». ¹⁰³

Pel que fa al castell d'Albesa ja hem esmentat el conveni de Tàrraga de 1236 entre Ponç de Cabrera i el rei pel comtat d'Urgell. Els Cabrera es feren amb el feu dels llocs i castells d'Agramunt, Linyola, Menàrguens, Albesa i Albeda.

Quan ens referirem a Albesa varem fer esment de la carta de protecció i guia tramesa per Jaume I a favor de Maria, comtessa d'Urgell pels castells i viles de Menàrguens i Albesa perquè Pere de Montcada no maltractés els seus habitants.

Al 1285 el comte Ermengol atorga un privilegi al preposít de Solsona (Ponç de Vilaró) confirmant a l'església de Santa Mª de Solsona els drets que la comunitat posseïa a les viles, castells i termes de Menàrguens, Albesa, etc... ¹⁰⁴

L'any 1314 el rei Jaume I cedeix al seu fill Alfons el comtat d'Urgell així com el feu del castell i vila de Menàrguens. ¹⁰⁵

Ferran d'Antequera en apoderar-se dels béns del comte Jaume d'Urgell, prengué a sa germana Elionor a més d'altres llocs i castells, els de Menàrguens. ¹⁰⁶

L'any 1415 el mateix rei vengué a l'abat del Monestir de Poblet, per 13.500 florins d'or aragonesos, el castell i vila de Menàrguens amb totes les rendes i drets que hi tenien els comtes d'Urgell. ¹⁰⁷

En endavant Menàrguens seguí la mateixa sort que l'esmentat monestir, perdent-se tota referència al castell. Probablement la comunitat de Poblet no degué considerar útil la seva utilització a causa del seu estat de deteriorament. ¹⁰⁸ Avui no s'en troba cap resta.

101. DALMAU, R.: *Els castells... op. cit.* p. 387.

102. DALMAU, R.: *Els castells... op. cit.* p. 387.

103. DALMAU, R.: *Els castells... op. cit.* p. 387.

104. DALMAU, R.: *Els castells... op. cit.* p. 388.

105. DALMAU, R.: *Els castells... op. cit.* p. 388.

106. DALMAU, R.: *Els castells... op. cit.* p. 389.

107. DALMAU, R.: *Els castells... op. cit.* p. 316.

108. DALMAU, R.: *Els castells... op. cit.* p. 316.

INVESTIGACIÓ ARQUEOLÒGICA

Del castell de Menàrguens no hi ha cap referència a excepció de la de Monreal i de Riquer que ja el donen com desaparegut.¹⁰⁹

DESCRIPCIÓ

Avui no hi ha cap resta visible al Tossal del Castell de Menàrguens que es pugui atribuir a la fortalesa medieval. Al cim hi trobem molts tancats fets amb la tècnica comuna a la zona: basament de carreus poc treballats, d'una a tres filades de còdols posats de cantell i la tàpia fins a la coberta de canyes i fang. Recentment s'ha construït alguna casa nova, destacant una amb observatori astronòmic.

Al coller que uneix el Tossal del Castell, també dit del Castellet, amb la serra que hi ha al nord-est hi havia fins l'any 1985 una gran cisterna excavada al terra i amb pilars de pedra per a sostenir la coberta; malauradament era ja totalment colgada quan visitàrem el lloc. A prop encara vam poder veure un dipòsit seccionat per la meitat, fet totalment de pedra i de forma paral·lelepípedica, d'uns dos metres d'alt per un metre de base.

Pels voltants hi ha cases velles amb voltes als soterranis i amb carreus que ben podria ésser que fossin reaprofitats de la vella fortificació, així com d'altres murs que hi ha pel tossal. En aquest sentit destaca un tros de paret de carreus rectangulars ben treballats i units amb argamassa que hi ha fora del lloc originari, prop de la vella cisterna, la qual podria tenir alguna relació amb el castell.

Es troba algun bocí de ceràmica escampada per la superfície del tossal.

LA POBLACIÓ

Actualment Menàrguens és una població allargassada al peu de la serra on era el castell, a la qual envolta parcialment si bé el nucli més gran és al sud i és recorregut longitudinalment pel carrer Major (direcció nord-est a sud-est). La zona més característica és la plaça de l'Església, de forma triangular i on destaca pel nord i a una més gran altura aquest edifici, originàriament d'estil gòtic i modernament reformat amb totxos (resta tot l'absis, part de la capçalera de la nau i el petit campanar); l'altra construcció destacada és l'ajuntament amb doble porxo d'arcs de mig punt i com a complement del llarg conjunt de cases amb senzills porxos adintellats que tanca la plaça pel sud-est. A part del carrer del Castell que puja pel darrera de l'absis de l'església, hi ha un altre topònim interessant a l'entrada de la població vella pel sud-oest, és tracta de la Plaça Empit del Vall, el qual sembla fer

109. MONREAL, LL; i DE RIQUER, M.: *Els castells... op. cit.* p. 81.

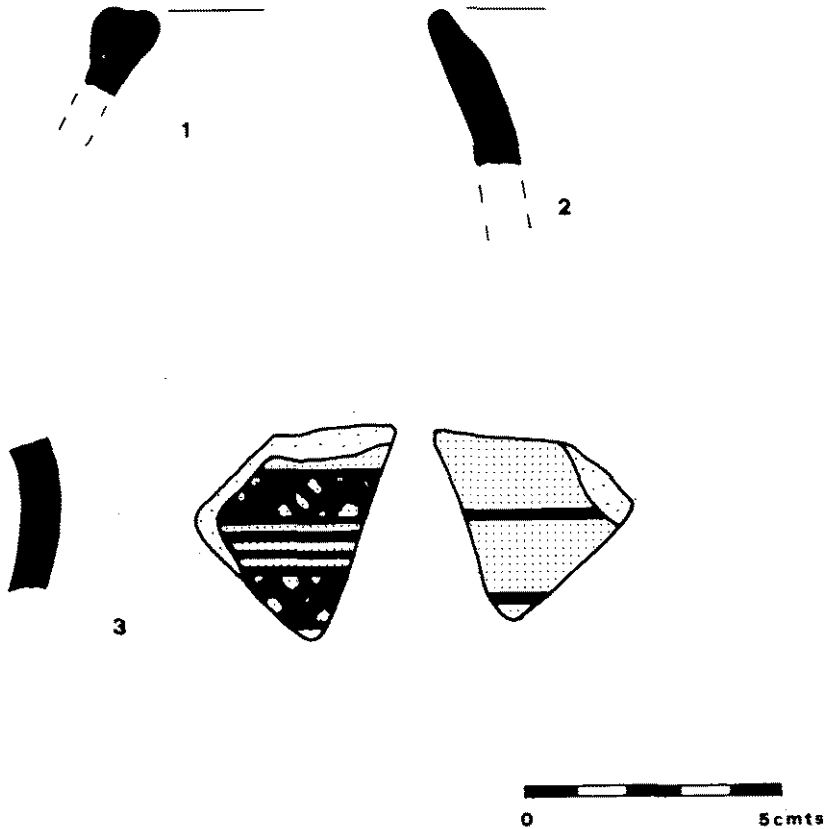

Fig. 16. Fragments de ceràmica procedents de Menàrguens.

més referència a la forta pujada que hi devia haver fins al fossat del castell que no pas a un que voregés la hipotètica muralla de l'antiga vila.

MATERIALS CERÀMICS

La troballa de restes a Menàrguens ha estat escassa a causa, principalment, de la inexistència de restes del castell i a l'arrasament del tossal on hi devia haver aquest, per una sèrie de construccions modernes. Tan sols hem pogut trobar tres restes dibuixables, que corresponen, dos a fragments de ceràmica comuna reductora, i un tercer a ceràmica luxosa, amb una decoració del tipus taller de Reus».

- Figura n.º 16, 1. Fragment de ceràmica reduïda, forma tancada, tipus olla.
- Diàmetre embocadura: 20 cm.
 - Gruix pasta: 7,5 mm.
 - Descripció: fragment d'olla; vora arrodonida, lleugerament aplanada en la part superior i amb una suau inflexió.

- Figura n.º 16, 2. Fragment de ceràmica de coccio reductora, forma tancada, tipus gerra.
- Diàmetre embocadura: 11 cm.
 - Gruix pasta: 7,5 mm.
 - Descripció: Fragment de vora de gerra, de color gris. La vora és vertical i lleugerament sortida vers l'exterior, l'extrem es arrodonit, amb dos petits entrants en les seves parts interior i exterior.

- Figura n.º 16, 3. Fragment de ceràmica de coccio oxidant.
- Gruix pasta: 7 mm.
 - Decoració: Fragment vidrat:
 - En una cara hi trobem dos motius geomètrics a manera de retícula o malla. Entre mig dels dos apareixen dues línies longitudinals, rectilínies i horitzontals, el gruix de les quals varia entre 1 i 1,5 mm.
 - En l'altre cara del fragment apareixen dues línies longitudinals amb una separació de 1,4 cm.

TÈRMENS

SITUACIÓ

Davant per davant de Menàrgues s'aixeca la població de Tèrmens, la qual domina des l'esquerra el riu Segre que passa a més de 20 metres per sota de la zona més alta del poble, concretament on es va fer l'església i el castell.

Tèrmens es va edificar aprofitant la terrassa del riu que li donava un tall vertical pel nord i un suau pendent pel sud i oest, vessants per on va créixer la població; per l'est una forta barrancada aïlla aquesta mena de tossal de la resta de la terrassa. Per ponent hi ha una àmplia separació, entre el punt on era la vella població i la resta de la continuació d'altures que voregen el riu, aspecte aquest aprofitat per fer un bon accés des del riu, avui salvat amb un pont modern, però que com a camí pot tenir un origen més antic. La cota màxima on és la vella església de Sant Joan és de 208 m (Fig. 1).

Les coordenades del Mapa Nacional, E = 1/50.000 (3era. edició, 1953) són:

Full 359 (Balaguer)

long. 4° 26' 49" (0° 45' 39")
lat. 41° 43' 10"

DADES HISTÒRIQUES

El castell de Tèrmens fou conquerit pels cristians l'any 1106. Perdut després de l'escomesa almoràvit, fou recuperat en una campanya conjunta del rei d'Aragó i el comte d'Urgell, entre 1147 i 1149.¹¹⁰

En 1143 figura com «castlà» Arnau Berenguer d'Anglesola, cavaller de Ramon Berenguer IV.¹¹¹

En 1190 la vídua de Bernat d'Anglesola Elisenda d'Anglesola va concedir a Pere de Pereixens i sa muller Maria, el castell i vila de Tèrmens, obligant-los que tinguessin «*semper unum hominem bene paratur defendere castrum et villam a Terme cum suis armis*».¹¹²

Des l'any 1278 la vila de Tèrmens pertany a l'orde de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem, per cessió del cavaller Ramon d'Anglesola, el seu repoblador.¹¹³

En 1279, el rei Pere el Gran es detingué en aquesta població tot anant a Balaguer en la guerra contra els nobles rebels.¹¹⁴

La darrera utilització del castell sembla datar de la guerra del Segadors, sense que es vegi cap mena de resta.¹¹⁵

La vila de Tèrmens figurava l'any 1831 com a senyoriu de la comanda de Tèrmens de l'Orde dels Hospitalers de Sant Joan de Jerusalem.¹¹⁶

INVESTIGACIÓ ARQUEOLÒGICA

En general la població de Tèrmens no ha estat mai objecte d'estudis arqueològics. Solament referències als jaciments de la Pedrera i del Vedat es troben a la bibliografia especialitzada. L'any 1985 s'iniciaren unes excavacions arqueològiques al subsòl de l'església vella de Sant Joan, trobant, aparentment, els fonaments d'una muralla que devia tancar el vell recinte on es bastí l'església romànica. Nous treballs en curs, fets per part dels sotasignants, permetran confirmar i afirmar amb més exactitud allò dit anteriorment.

4.

DESCRIPCIÓ

La continuïtat de la vida a Tèrmens, des de la seva fundació medieval fins ara, fa que siguin difícils de veure les restes del seu castell i fortificacions; és a dir la

110. DALMAU, R.: *Els castells... op. cit.* p. 538.

111. DALMAU, R.: *Els castells... op. cit.* p. 538.

112. DALMAU, R.: *Els castells... op. cit.* p. 538.

113. DALMAU, R.: *Els castells... op. cit.* p. 982.

114. DALMAU, R.: *Els castells... op. cit.* p. 313.

115. DALMAU, R.: *Els castells... op. cit.* p. 538.

116. DALMAU, R.: *Els castells... op. cit.* p. 538.

continuïtat d'hàbitat ha estat total i al lloc on se suposa que es bastí el castell hi ha actualment el dipòsit vell de la població, però totalment envoltat de cases encara habitades; fins i tot la vella església de Sant Joan, antiga capella del castell, ha estat funcionant com a parròquia fins fa pocs anys. Darreres excavacions han permès trobar l'absis romànic d'aquest edifici tocant amb un mur que per les seves característiques podria ser el de la vella fortalesa.

La principal dificultat de Tèrmens és destriar les restes que són del castell d'aquelles que corresponen a la muralla de tanca de la primitiva població; de totes maneres semblen obres fetes bastant sincrònicament i totalment lligades per a complementar l'estratègia comuna de la fortalesa i del nucli habitat.

Així avui una visita atenta al nucli vell de Tèrmens permet descobrir les següents restes de murs relacionats amb la primitiva fortificació (deixem de moment de banda el mur trobat dins de l'església vella): (Fig. 17)

1. Restes de pany de muralla tallats per una barrancada i mig coberts de terra que prové del pla del castell on es va fer el dipòsit; són totalment penjats del tall que domina el riu i podrien ser les úniques restes de la vella fortalesa en sentit estricte, o si més no el punt d'unió entre aquesta i la línia de muralla que envoltava el poble. El tros més visible té quatre filades de carreus rectangulars que descansen directament sobre la capa de graves; cap al sud-oest es perd la continuació per la construcció de cases i cap al costat contrari hi ha el vell cementiri de la parròquia antiga.

2. Al costat est de la població i dominant el vallet que feia de fossat natural, es conserva dins d'un habitatge un pany molt erosionat i que té encara vuit filades de carreus rectangulars units amb argamassa i amb còdols a les unions; s'ha aprofitat per a pujar a sobre la paret de totxo de la casa.

Pel carrer que puja cap a la plaça de l'església, recentment urbanitzat, es veu un petit tros de parament, de blocs irregulars i amb les juntures tapades amb ciment actual per a donar consistència i servir de basament a la paret de totxo feta a sobre. Encara que hi ha el dubte que siguin pedres de la muralla reaprofitades, sembla que es tracta d'una cantonada d'aquesta (una torre?) aprofitada per a bastir l'actual casa damunt. El fet de no trobar cap rastre de mur transversal al carrer que es va urbanitzar (desembre del 1985) permet reafirmar allò dit.

La unió d'aquest punt amb el número 1 seria, probablement, passant per sota de l'església (ampliada al segle XVII) el mur trobat baix el presbiteri. La continuació de la muralla cap al sud es perd, potser per posar-se sota les actuals cases del carrer Major (nº 13) però devia anar cap a l'actual accés d'aquesta via (nº 12).

3. Al carrer de baix hi ha un pany de mur fet amb pedres gruixudes i no gaire ben escairades que tant podrien ser reaprofitades com a basament de la casa que hi ha sobre, com ser les restes interiors del mur que a partir d'ara es pot seguir per tot el sud de la població i fins i tot dona nom al carrer que limita el recinte vell per aquí (nº 11).

4. Les cases del carrer del Mur marquen la direcció de la vella muralla, però no ho és l'actual línia de façana sinó que el mur anava uns metres cap endins. Això es pot veure en els números 4 i 5, ja que són les cases antigues sense reparar o modernitzar i es comprova que l'edifici es recolzava al mur antic, fent després un petit pati o corral perpendicular a aquesta paret. Aquest primer tram de muralla conserva vuit filades de la cara externa de tipus semblant al número 2; els carreus hi són molt erosionats, amb la manca d'alguns i les reparacions amb totxo fetes molt posteriorment; són visibles els còdols dins de les unions dels blocs; la part baixa està parcialment coberta amb ciment, però sembla veure's un tipus d'aparell més irregular que el de damunt.

5. Al mateix carrer del Mur i a ponent de l'anterior hi ha un petit pany de muralla del qual són visibles fins a set filades; els carreus són més ben conservats, veient-se clarament la seva forma rectangular ben treballada.

6. És el tram més llarg, visible i espectacular de la vella muralla de Tèrmens, està totalment recolzada a la roca arenisca a la qual s'adapta i a més aquesta es retalla formant un xic de talús. El pany fa un angle recte per a dirigir-se cap al castell novament, per la qual cosa estem davant del cantó sud-oest del mur, el qual sembla ser llis, és a dir sense torres. Cal afegir que al costat de la cantonada hi ha ben visibles a la roca els metxinals i el fons d'un cup o sitja de la casa que es féu aquí seguint el model de les d'abans del carrer. Solament hi ha la part més meridional del mur conservada quasi exacta al moment del seu origen, i a més es conserven tres buits amb arc semicircular per sobre, molt erosionats, al mig del pany i que semblen correspondre a un tipus d'espitllera potser ja per l'artilleria que caldria veure més detingudament (avui són cegats per impedir el pas a un petit hort). L'aparell és semblant al descrit fins ara; es conserven de dotze a tretze filades de carreus rectangulars, ben escairats i units amb argamassa reforçada amb còdols. La part més llevantina d'aquest sector és la més mal conservada ja que com a tot el conjunt s'ha aprofitat per edificar-hi a sobre i aquí sembla que hi devia haver menys filades al lloc, a més de poder-se intuir una porta d'accés al poble vell, per on hi ha avui el carrer que puja i s'uneix amb els tres carrers de la zona vella. (Fot. 7)

7. És el darrer tram conservat, el més important després del 6, que té a sobre una casa feta modernament, així com una mina que permetria veure amb detall el gruix del mur (aparentment d'un metre). Es conserven deu filades de carreus rectangulars ben escairats, units amb argamassa; les dues primeres fan com una mena de sòcol amb carreus més grans i tirant més a quadrats. La unió des d'aquí amb el tram nº 1 seria fàcil de fer, encara que hi ha un canvi de cota: el 7 va per sota del tall i l'1 va per sobre; és a dir l'enllaç podria fer-se en alguna zona intermèdia; punt on devia haver trobaria el recinte del castell amb el de la població (Fot. 8).

En conjunt podem veure que es tracta d'una obra bastant unitària, la qual devia tancar tota la primitiva població de Tèrmens i tenia l'accés important pel final del carrer Major, no exclouent algun altre com podria ser el corresponent als actuals

Foto 7.

Foto 8.

Murs del nucli vell de Tèrmens.

accesos existents entre el pany nº 6 i 7 i al costat del nº 2. Pel tipus d'aparell, rectangular unit amb argamassa, que forma uns panys normalment llisos, lleugerament atalussats, sembla poder-se datar en un moment medieval posterior al segle XII; de totes maneres caldrà esperar estudis més detallats i els resultats de les excavacions començades per tal de precisar amb més exactitud i fins i tot de poder trobar restes islàmiques que provin un origen del lloc anterior a la conquesta cristiana.

LA POBLACIÓ

El nucli vell de Tèrmens és un bon exemple de població nascuda a redós d'un castell i protegida per aquest, la qual arriba a fer-se la seva pròpia muralla que complementa la defensa. L'actual distribució dels carrers ens permet veure la seva estructura medieval: (Fig. 17) un carrer principal o Major (nº 13) que des de l'accés principal al peu del tossalet puja a la plaça on era l'església i el castell; d'ell surten cap a ponent tres carrers que distribueixen esglaonadament la població: carrer de Dalt, (nº 8) carrer del Mig (nº 9) i carrer de Baix, (nº 10) unint-se tots tres en un punt proper a la porta que comunicava amb el riu; resta finalment l'interessant carrer del Mur el qual és un record toponimic de la vella muralla que tancava el poble per baix i de la qual encara són visibles algunes restes com ja hem vist.

Es interessant de citar les restes del molí que hi ha al nord-est de la població, riu amunt (Fig. 17), i que conserva un bon aparell de carreus ben treballats, així com permòdols per a la conducció d'aigua; són visibles les dues boques d'arcs apuntats per a la sortida d'aigua al riu. També al camí que des del poble baixa al riu, vora el molí, hi ha un contrafort fet de grans carreus que de moment no sabem interpretar. Casualment quan examïnàvem aquest mur vam trobar dos sarcòfags de pedra parcialment trencats i de procedència desconeguda.

MATERIALS CERÀMICS

L'inexistència en aquest treball de materials ceràmics estudiats, és deguda a dues raons. La primera ha estat l'arrasament de l'indret on hi hauria el castell, a causa de l'edificació d'una església i d'un dipòsit per tal d'abastir d'aigua la població.

La segona raó l'hauriem que lligar amb l'església, i a l'excavació, dirigida per J. R. González, que està fent, durant el 1986, la secció d'Arqueologia de l'I.E.I. En aquestes excavacions s'han trobat, entre d'altres elements importants, restes de l'absis de la primitiva església romànica, que devia estar adossada al castell, i part de la muralla que tancava el conjunt: castell - església - població.

Juntament amb les troballes arquitectòniques han aparegut materials ceràmics però, encara ens ha estat impossible fer-ne l'estudi.

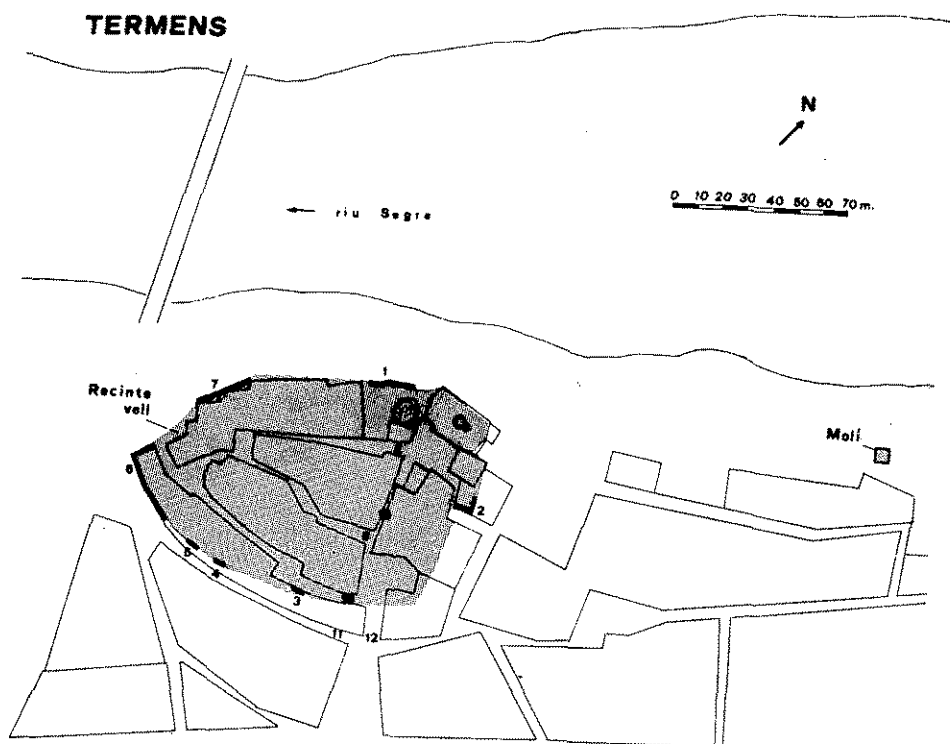

Fig. 17. Plànol de la població de Tèrmens.

ALTRES FORTIFICACIONS DE LA ZONA

Els cinc castells aquí estudiats són solament una mostra de les moltes fortificacions que podem trobar en una zona de frontera primer i de forta densitat d'hàbitat després. Com exponent d'això que hem dit afegim una breu llista de les poblacions existents entre Lleida i Balaguer, entre Linyola i el límit provincial, amb algun tipus de referència a fortificació; tot això, no pas amb l'ànim de ser exhaustius sinó amb la intenció de complementar el context on són els castells aquí treballats. Cal afegir que malauradament solament ha estat i és objecte d'excavacions sistemàtiques el Castell Formós de Balaguer, per tant cal treballar fort per poder arribar a conèixer bé la castelologia de la zona. De moment indiquem el mostrari conegut: (Fig. 18)

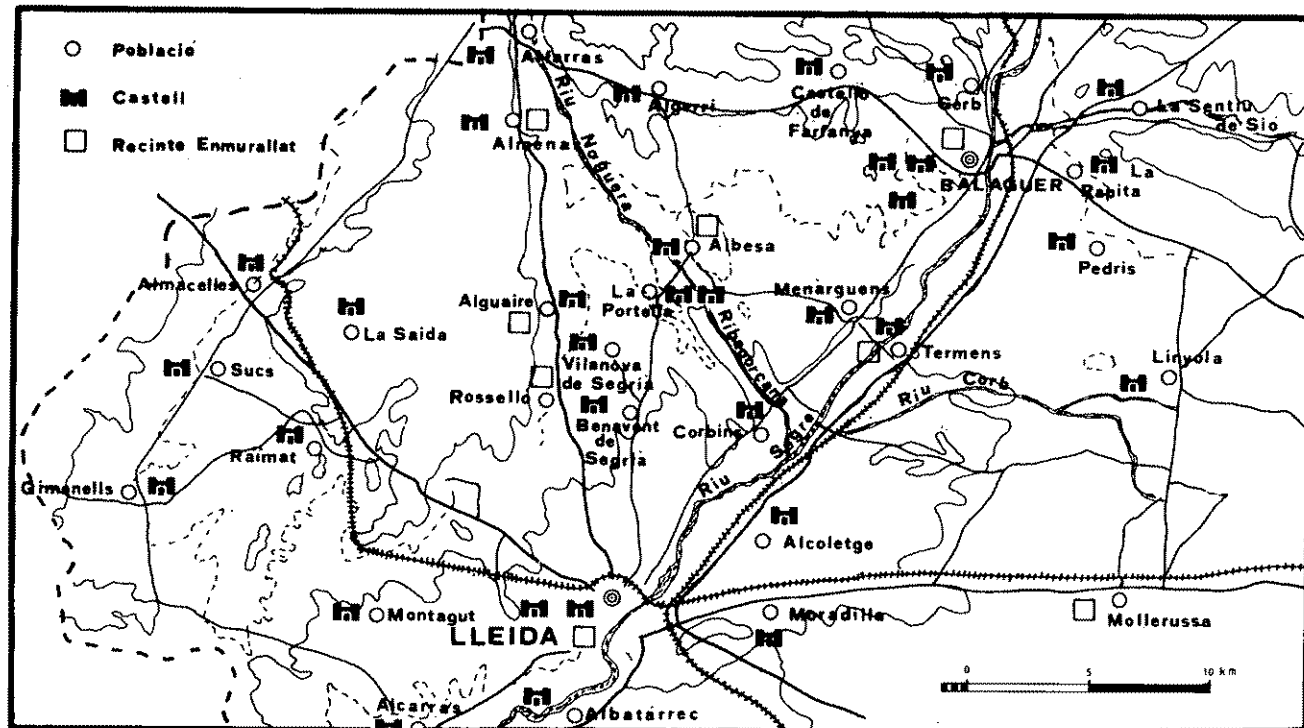

Fig. 18. Castells i recintes enmurallats entre Lleida i Balaguer.

ALBATÀRREC

Fortificació poc coneguda, restaurada acuradament pels seus propietaris, i situada a ponent de la mateixa població.

ALBESA

Castell amb bastants referències històriques del qual resten pocs elements visibles; bàsicament l'omplenament d'una torre i les despulles d'una altra de probable origen islàmic.

ALCARRÀS

Topònim que feia referència a una fortalesa de la qual encara hi ha restes al nord de l'església, la qual es va construir al damunt. Referències fotogràfiques d'altres restes a migjorn, avui malauradament enderrocades.

ALCOLETGE

Topònim referent a una petita fortificació islàmica i de la qual hi ha, aparentment, poques restes al cim del tossal que domina el poble i que podriem correspondre a una torre.

ALFARRÀS

Referències històriques a la conquesta del castell islàmic per Ramon Berenguer IV. Dominant l'actual població pel nord-oest hi ha un esperó amb ceràmica medieval datable als segles XI-XIII, anomenat Tossal del Pontet i que molt bé podria ser l'emplaçament d'una petita fortificació.

ALGERRI

Dominant l'actual població pel nord hi ha les restes d'una fortalesa amb diferents tipus de paraments: carreus ben treballats, maçoneria, etc. Tot això sembla poder-se relacionar amb fases constructives, però malauradament està molt malmès i amb greu perill d'enderrocament allò que en resta. Destaca una cisterna rectangular al cim i un característic contrafort que és avui l'obra més monumental. Pels pendents es recull molta quantitat de fragments ceràmics, des d'època ibèrica fins a la Baixa Edat Mitjana.

ALGUAIRE

Al Tossal del Convent hi ha restes de l'església del seu Monestir Santjoanista, destruït al segle XVII, prop del monument del Sagrat Cor. Però per tota la vora hi ha restes d'una muralla de tàpia sobre dues filades de carreus, més ben conservada cap a ponent i amb torre incorporada. A l'interior, avui conreuat, es trobà una cisterna. Molts fragments ceràmics d'època medieval que arriben al segle XVII.

Referències històriques d'un recinte murat a l'actual població.

ALMAÇELLES

Lo Vilot és un destacat tossal que domina l'actual població, en gran part destruït i on es troba ceràmica del bronze i medieval. L'emplaçament, encara que no hi hagi restes ni informació històrica, és idoni per alguna fortificació.

ALMENAR

Entre el Tossal de Sant Salvador i l'actual població hi ha el castell dels Moros, amb moltes referències històriques però amb poques restes conservades. Avui hi ha les restes d'una torre de planta quadrada, amb una torrassa circular al sud; solament es conserven les parets nord, amb tres espitlleres, i l'est amb dues. En general les restes semblen ser reaprofitades per a construir una fortificació durant l'època carlina de la qual es coneixen fotografies de torre circular central i recinte rectangular amb torres als angles. Ara bé sembla que el castell medieval seria al Tossal de Sant Salvador i potser també a Sant Sebastià hi havia algun reducte, essent la torre descrita un lloc avançat.

Tota la població d'Almenar tenia una forta muralla que l'envoltava, de la qual avui es veu tot el pany sud, penjat sobre la roca; hi recolzen les cases actuals en ella. Tenia set portes de les quals solament es conserva molt reformada la de Soldevila. Prop del carrer de Santa Bàrbara han aparegut restes d'allò que podria ser un primer recinte en alguna zona més feble.

BALAGUER

Important població amb restes de tres castells i de la fortificació:

El Castell Formós important fortificació fundada en època emiral i que arriba fins el segle XV. Actualment objecte d'excavació dirigida per Josep Giralt. Devia ésser la Suda o castell principal.

El castell d'Alcoraç que sembla correspondre al Pla d'Almatà, ampli recinte amb fortificacions defensives (muralla i torres alternades). També s'han efectuat excavacions a l'interior per Josep Giralt i hom hi ha trobat restes d'un campament islàmic.

El castell de Gerundel·la on actualment hi ha l'església de Santa Maria, però sense restes conegudes.

De les muralles hi ha restes importants que lligaven tots els castells, encara visibles; amb restes de la part del riu trobades recentment amb la vella porta islàmica d'accés, després substituïda per la de Sant Miquel, avui malauradament enderrocada.

BENAVENT DE SEGRÀ

Referència toponímica al lloc on hi ha ara l'actual església de la població, ja que la medieval era a l'actual emplaçament del cementiri (Sant Joan Baptista Vell).

CASTELLÓ DE FARFANYA

Castell fet d'aparell senzill de maçoneria i arrebossat exteriorment, si bé hi ha

d'altres zones pel nord amb panys de carreus irregulars. Es conserven quatre torres en línia recta: una albarrana al peu del tossal, una altre igual (avui enderrocada) a la meitat, la principal a la vora de les estructures —de les quals destaca un recinte amb volta—, i una totalment aïllada al capdamunt de la serra que domina pel nord el castell. En època gòtica es bastí una monumental església, avui arruïnada com tot el conjunt.

CORBINS

Castell d'origen islàmic del qual es conserva la part baixa d'una habitació amb doble cambra coberta per voltes. Túnel pel pendent nord. Casa actual reaprofitant restes de la fortalesa.

GERB

Castell d'importància històrica destacada per a la conquesta de Balaguer i del qual gairebé no hi ha restes; en gran part cobert per eres i corrals avui abandonats.

Gimenells (ALPICAT)

Castell de la vella població del qual es conserven fotografies amb l'habilitació com a habitatge. Avui enrunat però encara es pot apreciar la part baixa amb restes d'un atalussament al nord, interiorment una xemeneia. etc. A la vora restes de l'església.

LINYOLA

Referències històriques de la fortalesa de la qual hi ha alguna resta.

LLEIDA

Castell del Rei o la Suda, al capdamunt del Tossal de la Seu i que ha sofert dues voladures de polvorí, ja que era el destí designat darrerament. Avui es conserva el pany meridional amb tres torres, una molt restaurada i una cisterna al mig del pati. Muralles dels segles XVII al XIX envoltant-lo i incorporant la Seu.

Castell de Gardeny construït pels templers després de la conquesta de Lleida als musulmans i que conserva bastant bé l'estructura primitiva de la casa forta i l'església adjunta. Envoltat de muralla que fou modificada fortament durant el segle XVIII.

Restes de les muralles de la ciutat fetes a l'època medieval: porta de Sant Martí, Porta d'Alcàntara, etc.

MENARGUENS

Referències històriques i toponímiques d'un castell no gaire gran.

MOLLERUSSA

Interessant topònim i centre urbà de la Vilaclosa, que parla d'un nucli antic tancat amb una muralla (carrer de la Muralla) durant l'època medieval.

Montagut (ALCARRÀS)

Lo Vilot és un interessant tossal que dona nom al terme i que tenia restes d'una torre al cim. Avui malauradament és destruït, podent-se trobar restes de ceràmica i alguna sitja (una al peu nord).

Moradilla (LLEIDA)

El Tossal de Moradilla sembla ser una corrupció del topònim Almenarilla. Hi ha restes de dos jaciments medievals a més d'altres èpoques. Molt visible una torre de guaita amb basament atalussat i espitlleres, en general cal considerar-la de cronologia moderna.

El Pedrís (BELLCAIRE D'URGELL)

Referències documentals d'un castell en el lloc del Pedrís on hi havia restes d'una església romànica, avui malauradament destruïda.

LA PORTELLA

Referències històriques del castell.

Als Castellots o petit tossal a un quilòmetre al nord-oest de la Portella que ha estat aprofitat com a era, s'observen restes de la fonamentació de murs i sota terra hi ha diferents dependències amb una gran llosa calcària circular per al tancament. Podria ser una alqueria o «turrís» de les que trobem tantes referències a la documentació amb el refugi subterrani característic.

Raimat (LLEIDA)

Castell petit de planta quadrada i amb una torrasa cilíndrica. Es ja més un palau residència que una fortalesa. Actualment restaurat.

La Ràpita (VALLFOGONA DE BALAGUER)

Castell rectangular amb dues torres als costats petits i porta adovellada al sud-est. Reformat modernament pels seus residents amb una restauració historicista (merlets). La torre del nord és a la base d'aparell ciclopi i ha estat publicada com a turrís ibèrica, si bé el mateix autor (Diez-Coronel) ja creu més en un origen paleo-islàmic per a aquesta construcció.

ROSSELLÓ

Nucli primitiu format per unes cases adossades entre elles i deixant un carrer central amb una única entrada per la part més baixa de l'elevació on es va edificar i ara hi ha l'església actual.

La Saida o Almacelletes (ALMACELLES)

Restes d'una torre circular envoltada per una muralla amb torres semicirculars;

tota la construcció feta de maçoneria (s'han aprofitat fins i tot molins de mà de l'hàbitat anterior). Abundants fragments ceràmics.

LA SENTIU DE SIÓ

Al pendent nord del tossal on hi ha l'església i l'actual població es veuen les restes de dues torres cilíndriques fetes amb carreus, no gaire ben treballats, lligats amb argamassa.

Sucs (LLEIDA)

Sobre l'actual població feta després de la guerra civil, hi ha «lo Vilot» on fa uns anys es va trobar, a mitja vessant, l'església romànica i, dalt de tot, les restes d'una volta de maçoneria que devia correspondre a una torre.

TÉRME NS

Diferents panys de muralla que envolten la part vella del poble actual. Excavacions recents a l'església de Sant Joan dirigides per J. R. González, durant les quals s'han trobat restes del mur de tanca.

VILANOVA DE SEGRÀ

Sobre el tossal, que hi ha a poca distància cap al llevant de l'actual població, es troba sota un xalet les restes del castell. Hi ha encara panys fets de petits carreus a nivell de fonamentació, destacant un arc de mig punt fet per salvar un entrant de la roca sobre la qual s'ha construït la fortalesa; això cap al nord. Cap a l'est hi ha restes de muralles fetes amb carreus més ben escairats, que es conserven fins a dues filades.

CONCLUSIONS

El present treball ha estat un primer estudi, bàsicament arqueològic, de cinc castells situats a cavall de les comarques del Segrià i de la Noguera. Les dades utilitzades han estat per una banda la informació històrica ja publicada i per l'altra una informació oral, les quals ens han servit per tenir l'esquema on col·locar les altres dades, més minuciosament treballades i essencialment inèdites, com són les purament arqueològiques. Així els fragments ceràmics trobats en prospecció superficial corroboren la documentació coneguda i en molts casos l'amplien. Ara bé, el caire superficial de les troballes és el principal límit per aquest treball, el qual es veurà confirmat probablement i millorat segurament quan s'arribin a fer excavacions arqueològiques. L'aspecte de les restes arquitectòniques existents als tossals on eren els castells ha estat recollit amb detall per primera vegada, si bé podem dir quelcom semblant respecte a l'hora de concretar al seu estudi tipològic i cronològic;

paral·lelismes amb d'altres llocs més ben coneguts, o amb d'altres construccions properes, permeten arribar a una primera síntesi que exposem tot seguit.

Primerament podem veure que l'emplaçament topogràfic dels cinc castells aquí estudiats és pràcticament idèntic: situats al cim d'un rossal o elevació de fàcil defensa i dominant estratègicament una àmplia zona. De totes maneres si filem més prim aquesta anàlisi veurem que sempre tenen tres dels quatre pendents més abruptes, però un quart és més curt i actua com un vall respecte a l'altura veïna; és a dir no estan construïts en elevacions totalment aïllades sinó en punts destacats d'accidents orogràfics majors. Tots cinc dominen i per tant controlen un lloc de pas (Albesa i Corbins, el qual primer i després el pont sobre el Noguera Ribagorçana), o una via important (Alcoletge, Tèrmens i Menàrguens, la Vall del Segre).

Una prova més de la tria estratègica de l'emplaçament de les forteses és el fet que en tres d'elles hi ha restes d'hàbitat prehistòric. Concretament un jaciment del Bronze Final a Albesa i dos poblats ibèrics a Alcoletge i Tèrmens.

Des d'un punt de vista més estrictament històric podem veure que tots els castell aquí estudiats existeixen al segle XI d.C. Deixant de banda la possibilitat d'una edificació anterior, de la qual solament tenim discutibles proves a Albesa (l'aparell al llarg i través) i a Alcoletge (un fragment de safra) que ens farien arribar a un segle X, el segur és que són fundacions islàmiques i que, tenen el seu paper protagonista durant els anys que la frontera cristiana arribà a prop. Després d'efímers canvis de mans, típics d'una zona de frontera, les cinc fortificacions passen definitivament a mans cristianes amb la conquesta de Lleida a mitjan del segle XII. Durant l'època baix medieval entren al joc de les donacions i herències que es fan els seus posseïdors, ja siguin nobles o religiosos, però ja més en funció de les terres que hi tenien associades que pel seu caràcter militar (el de Corbins és aquell que té clarament un senyoriu, centre d'una comanda templera, i per tant devia ésser del tipus de castell termenat); de totes maneres també foren protagonistes dels conflictes bèl·lics del moment (Albesa i Menàrguens tenen referències documentals) i sembla que fins i tot la causa de la seva ruïna, al menys pel de Menàrguens que ja no es reparà i inicià el camí que tots seguiren a la llarga: servir de pedrera per a les construccions noves de les poblacions immediates. Tots els altres tingueren una certa vida ja que s'hi troba ceràmica d'època Moderna, però la gran sotragada de la Guerra dels Segadors és pràcticament el seu definitiu acabament d'allò que eren. Solament van tenir una nova fase d'utilització defensiva: el d'Albesa al segle XIX en plena guerra carlina i el d'Alcoletge al segle XX en plena guerra civil. Ja que el més normal és l'aprofitament del seu emplaçament per activitats força diferents d'aquelles per les quals foren concebuts amb els canvis que porta el segle XIX i més concretament la desamortització; així Alcoletge fou convertit en el cementiri vell de la població; Albesa, després de la breu reutilització citada, va ésser matèria primera de construcció i ja al segle XX base per un tancat de conills; Corbins i Tèrmens foren ocupats totalment o parcialment per cases de la població; Menàrguens, finalment, el primer en desaparèixer, ha

estat ocupat per tancats primer i actualment per modernes cases. En conjunt poden veure que de la monumentalitat, més o menys gran, que devien tenir els castells d'aquest treball, gairebé no queda res visible en l'actualitat, havent estat les víctimes normals (com construccions abandonades i inservibles) de l'activitat socio-econòmica recent de la zona on foren edificats; cal però ser optimistes ja que si més no resta gairebé intacte el lloc on eren, i per tant amb la possibilitat d'una recerca arqueològica, inexistent ja a d'altres punts de Catalunya on el progrés ha alterat fins i tot la base física de moltes fortificacions d'una manera irrecuperable.

La motivació que originà la construcció dels castells aquí estudiats és clarament defensiva. Ara bé aquesta defensa no era pas concebuda com la de fortaleses aïllades sinó formant part d'uns sistemes que assegurassin les fronteres i protegissin les ciutats més importants. Balaguer tenia la seva línia de defensa al nord però, quan va ser conquerida la ciutat, una segona línia entre ella i Lleida es va revaloritzar; a aquesta línia (Linyola, Tèrmens, Menàrguens, Albesa, Alguaire, Almacelles) pertanyen els castells aquí estudiats. Cal però pensar que d'altres fortificacions de més al sud, per exemple Corbins, foren també part integrant d'aquella frontera que, més que una autèntica línia, fou una zona ampla amb més punts de recolzament per tal de fer-la més efectiva. Molts d'aquests punts no van ser més que petites fortaleses, torres potser, que controlaven un petit espai i podien avisar els castells principals; Alcoletge sembla estar en aquesta darrera funcionalitat, cobrint la visió del nord-est de la ciutat de Lleida, en un lloc on precisament la pròpia serra oculta als habitants del castell de Lleida allò que passava per l'altra banda. Un altre aspecte a tenir en compte, però no estudiat aquí, és el de les «turres» o alqueries com a petits nuclis habitats i d'explotació agropecuària que tenien funcions defensives vinculades a una fortalesa major. Ara està en curs d'excavació la del Tossal de Solibernat (Torres de Segre) i molts jaciments medievals coneguts a la zona nord de Lleida poden ser d'aquests tipus d'establiment, relacionats toponímicament als *Termini Antiqui Civitatis Ilerde*. En general és pot concloure que l'estudi de les fortaleses medievals a les terres planes de Lleida, si bé no té l'espectacularitat d'altres zones com, per exemple, els Pirineus, ofereix encara un interessant camp de recerca per tal de conèixer més bé aquest moment de la nostra història.

També és interessant veure els aspectes defensius i de desenvolupament de l'hàbitat. En general podem comprovar que les cinc poblacions aquí relacionades estan situades totes al pendent més assolellat (des d'un sud-est fins al sud-oest) i dominades per la fortificació construïda al capdamunt del tossal. Referències toponímiques ens permeten arribar a deduir que la major part, sinó totes, tenien algun sistema de muralla que tancava el nucli habitat i que enllaçava amb la fortalesa. De totes maneres sembla que podem dir que totes aquestes poblacions devien ésser originàries del moment de la conquesta cristiana i que molt probablement no hi devia haver cap hàbitat important vora els castells a l'època islàmica (tipus d'hàbitat més dispers, alqueries, i major funció defensiva de les fortificacions). Cal ressaltar

Térmens com aquell poble que té més ben conservada la vella muralla, i això bàsicament per la continuïtat d'hàbitat, que va fer que l'antiga defensa es desmuntés en part, però també que servis de base per a noves construccions, mantenint-se així gran part «in situ».

De l'estudi dels materials ceràmics trobats en la recerca superficial, podem extreure tres conclusions importants:

1. L'existència de material islàmic amb una datació que aniria del segle X (Fig. nº 10, 2) fins al segle XII.
2. Material ceràmic d'ús comú, típicament cristià, i amb una datació de segona meitat del segle XII (moment de conquesta) fins al segle XV (Fig. nº 6, 5).
3. En aquest punt cal fer referència a aquells fragments que podent ser cristians han estat realitzats per tallers o terrissaires islàmics o d'influència islàmica. Ens referim a fragments que no es troben a la Catalunya Vella però tampoc es troben, amb la mateixa quantitat, qualitat...etc., en el món islàmic. D'aquest tipus en tenim a Albesa, els fragments 8, 12, 13 (Fig. nº 7, 8). Corbins: fragment nº 1, (Fig. nº 10). Alcoletge: fragments 5, 6, 7, de la (Fig. nº 10)...etc..

Pel que fa als tipus de peces, cal donar constància de dos punts:

Del moment islàmic, els fragments ceràmics més abundoss són els corresponents a la safà. Aquest fet s'explica tant per la seva importància a l'hora de l'alimentació musulmana (com a utensili d'ús comú), com per la seva importància com a vaixel·la luxosa.

Del moment cristià, els fragments més importants són els corresponents a olles, seguits per les gerres. Aquest fet significatiu i important dins el món cristià de les nostres terres, és objecte d'un estudi, que desitgem aviat surti publicat.

En resum, llavors, tenim cinc fortificacions construïdes en època islàmica, en un moment clau per a la frontera superior, les quals tingueren el seu paper destacat i després es mantingueren més o menys protagonistes fins a l'Edat Moderna; poc a poc anaren perdent la seva funcionalitat per acabar com a pedrera i deixar el solar per a d'altres construccions d'utilitat diferent. Miraculosament s'han conservat restes visibles que ens poden ajudar a fer-nos una idea de com eren i els fragments ceràmics, de la vida que hom hi desenvolupà. D'una manera o d'una altra foren l'origen dels pobles actuals que, si bé els han aprofitat fins a destruir-los, són també encara un bon reflex del seu origen.